

Leszek Pawlikowicz

**SYSTEM NADZORU ZEWNĘTRZNEGO
NAD FUNKCJONOWANIEM WYWIADU ZAGRANICZNEGO
KOMITETU BEZPIECZEŃSTWA PAŃSTWOWEGO
(PRZY RADZIE MINISTRÓW) ZSRR W LATACH 1954–1991**

Wstęp

System nadzoru nad działalnością wywiadu zagranicznego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR [*Комитет государственной безопасности (при Совете Министров) СССР – КГБ при СМ СССР*], rozumianego jako możliwość kontrolowania i władczego oddziaływania organu nadzorującego na funkcjonowanie organu nadzorowanego, składał się z dwóch niezależnych trybów: wewnętrznego oraz zewnętrznego. Pierwszy sprawował przewodniczący Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego, drugi należał do centralnego aparatu partyjnego.

Zakres nadzoru zewnętrznego oraz sposób jego realizacji nie były, jak dotychczas, przedmiotem szerszych analiz. Poruszano je incydentalnie, a przy tym nader powierzchownie w nielicznych opracowaniach dotyczących struktury i działalności radzieckich organów bezpieczeństwa¹, bądź też przy okazji rozważań nad funkcjonowaniem miejscowego aparatu partyjnego².

¹ Spośród nich na uwagę zasługują przede wszystkim prace Amy Knight, Jeffreya Richelso-
na, Piotra Dieriabina, Tennenta Bagleya i Johna Wallera – zob.: A. Knight, *The KGB. Police and
Politics in the Soviet Union*, Boston–London–Sydney 1988; J. Richelson, *Sword and Shield: The
Soviet Intelligence and Security Apparatus*, Cambridge 1986; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB:
Masters of the Soviet Union*, London 1990; J. Waller, *Secret Empire: The KGB in Russia Today*,
San Francisco–Oxford 1994. Część zawartych w nich danych (odnoszących się np. do identyfika-
cji sekretarzy KC odpowiedzialnych za nadzór nad radzieckim aparatem bezpieczeństwa) była
jednak oparta na spekulacjach i nie odpowiadała rzeczywistości stanowi faktycznemu.

² W tym kontekście warto wymienić prace choćby Jerrego Hougha, Merle Fainsod, Joohna
Löwenhardta, Jamesa Ozingi czy Graeme Gilla – zob.: J. Hough, M. Fainsod, *How the Soviet
Union Is Governed*, Cambridge–London 1979; J. Löwenhardt, J. Ozinga, *The Rise and Fall of the
Soviet Politburo*, London 1992; G. Gill, *The Collapse of a single party system. The disintegration
of the Communist Party of the Soviet Union*, New York–Melbourne 1994.

Niniejszy artykuł jest zatem najobszerniejszą próbą przedstawienia zmieniających się ram kompetencyjno-organizacyjnych, jak również obsady personalnej kierownictwa najwyższych organów KC KPZR odpowiedzialnych za realizację wspomnianego trybu nadzoru w okresie istnienia komitetu (w latach 1954–1991).

Podstawową bazę źródłową stanowiły, niewykorzystane jeszcze w obiegu naukowym, liczące po kilkaset stron raporty amerykańskiego Departamentu Stanu oraz Centralnej Agencji Wywiadowczej z lat 1960–1989, dotyczące struktury, obsady personalnej i danych adresowych wszystkich naczelnych i centralnych organów partyjno-państwowych ZSRR³, uzupełnione przez dostępne od kilku lat w Internecie (dzięki tamtejszej *Ustawie o Wolności Dostępu do Informacji*) wycinkowe raporty CIA odnoszące się do wspomnianego zagadnienia⁴. Wykorzystano także oficjalne zbiory dokumentów opublikowane w Federacji Rosyjskiej, biografie wysokich funkcjonariuszy KGB⁵, jak również utworzoną tam w 2008 r. stronę internetową, obejmującą imponujący zbiór danych z zakresu historii rosyjskiej i radzieckiej partii komunistycznej oraz tamtejszych instytucji rządowych w latach 1898–1991⁶.

1. Rola I sekretarza (generalnego) KC KPZR, oficjalnego „kuratora” z ramienia Sekretariatu KC oraz Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR

Kluczowe kwestie dotyczące określenia podmiotu uprawnionego do sprawowania nadzoru zewnętrznego nad działalnością wszelkich pionów organizacyjnych KGB regulował „Statut Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego przy

³ Seria nosiła zbiorczy tytuł: *Directory of Soviet Officials*, przy czym pierwszy tom z 1960 r. był opracowany przez Departament Stanu, a kolejne, znajdujące się w posiadaniu autora, z 1963, 1966, 1975, 1981 i 1989 r. przygotowała CIA.

⁴ Odtajnione zaledwie kilka lat temu raporty są publicznie dostępne na stronie internetowej CIA (<http://www.foia.cia.gov>)

⁵ Zdecydowanie najlepszym rosyjskim zbiorem dokumentów jest: *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Справочник* (opr. А. Кокурин, Н. Петров), Международный Фонд „Демократия”, Москва 2003. Użyteczne informacje znajdują w stenogramach Sądu Konstytucyjnego dotyczących postępowania w sprawie delegalizacji KPZR – zob. *Материалы дела о проверке конституционности Указов Президента РФ, касающихся деятельности КПСС и КП СФСР, а также о проверке конституционности КПСС и КП СФСР*, том 2, Конституционный Суд Российской Федерации, Москва 1997. Spośród biografii najwyższy poziom reprezentuje praca Nikity Pietrowa – zob. Н. Петров, *Первый председатель КГБ Иван Серов*, Москва 2005, choć wartościowe dane zawarte są także w licznych pracach Leonida Mlecina – zob.: Л. Млечин, *Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы*, Москва 1999; *идет*, *Брежнев*, Москва 2005; *идет*, *Андропов*, Москва 2006.

⁶ Zob. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского союза 1898–1991* (<http://www.knowbysight.info/index.asp>)

Radzie Ministrów ZSRR i jego organach terytorialnych”, zatwierdzony 9 stycznia 1959 r.⁷. Stwierdzono w nim m.in., że: „Komitet Bezpieczeństwa Państwowego pracuje pod bezpośrednim kierownictwem i kontrolą Komitetu Centralnego KPZR” (ust. 3)⁸. W praktyce rzeczywisty i niemal wyłączny nadzór nad funkcjonowaniem KGB sprawował osobiście I sekretarz (od 8 kwietnia 1966 r. – generalny) KC KPZR⁹, co nierzadko prowadziło do wykorzystywania komitetu jako narzędzia w walce przeciwko partyjnym oponentom¹⁰. Znacznie mniejszą

⁷ „Положение о Комитете Государственной Безопасности при Совете Министров СССР и его органах на местах” z 9 stycznia 1959 r. – zob.: Лубянка. *Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991...*, s. 693–698.

⁸ *Ibidem*, s. 693–694.

⁹ Н. Петров, *Первый председатель КГБ...*, s. 165, 177, 181; А. Пожаров, *КПСС и органы госбезопасности СССР (1953–1964 годы)* (http://www.rau.su/observer/N08_97/8_09.htm); Central Intelligence Agency, *The Politburo and Soviet Decision-Making*, Directorate of Intelligence, 1 April 1972, CSI-2001-00027 [raport odtajniony 11.2003 r.], s. 15 (<http://www.foia.cia.gov>); О. Пеньковский, *Записки из тайника*, Москва 2000, s. 310; Л. Млечин, *Андропов...*, s. 92, 261; *idem*, *Особая папка: Служба внешней разведки. Самые знаменитые операции советской и российской разведки*, Москва 2003, s. 240; В. Гришин, *От Хрущёва до Горбачёва. Политические портреты пяти генсеков и А.Н. Косыгина. Мемуары*, Москва 1996, s. 60–61; В. Крючков, *Личное дело*, t. I, Москва 1997, s. 331–332. Już podczas plenum KC KPZR w czerwcu 1957 r. ówczesny członek Prezydium Łazar Kaganowicz zarzucił Chruszczowowi, że: „KGB, które powinno być podporządkowane całemu Prezydium, faktycznie było podległe tylko jemu” [tj. I sekretarzowi KC KPZR – przyp. aut.] – zob. *Молотов, Маленков, Каганович. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы* (орг. Н. Ковалева, А. Коротков), Международный Фонд „Демократия”, Москва 1998, s. 64; Н. Петров, *Первый председатель КГБ...*, s. 177. Podobną opinię, odnoszącą się do okresu rządów Breżniewa, wyraził Leonid Mleczin. Według niego: „Андропов [ówczesny przewodniczący KGB – przyp. aut.] podlegał jedynie Breżniewowi. Pozostali członkowie Biura Politycznego nie mieli prawa mieszać się do spraw Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego”. Mogli wprawdzie formalnie poddać w wątpliwość konkretne oceny wyrażane przez przewodniczącego KGB, jednak czynili to nader rzadko, obawiając się ryzyka osłabienia własnej pozycji w relacjach z sekretarzem generalnym. Stąd ich wiedza o funkcjonowaniu komitetu była, paradoksalnie, niezbyt duża. Podobną opinię wyraził Dmitrij Wołkogonow – zob. Л. Млечин, *Андропов...*, s. 261; D. Wołkogonow, *Siedmiu wodzów*, Warszawa 1999, s. 432.

¹⁰ Znany jest fakt prowadzenia z polecenia Chruszczowa przez KGB w latach 1957–1962 inwigilacji, jak również stosowania podsłuchu telefonicznego oraz podsłuchu pokojowego mieszkań wobec usuniętych w okresie od czerwca do października 1957 r. ze składu Prezydium, a także Komitetu Centralnego KPZR (a kilka lat później w większości pozbawionych członkostwa w samej partii): Wiaczesława Mołotowa, Łazara Kaganowicza, Giorgija Malenkowa i marsz. Giorgija Żukowa. Jednak również urzędujący członkowie Prezydium KC (np. marsz. Nikołaj Bułganin i Maksim Saburow) wyrażali obawy, że są poddawani inwigilacji – zob. Н. Петров, *Первый председатель КГБ...*, s. 166, 177. Podobne praktyki miały miejsce przez cały okres funkcjonowania komitetu. Według zastępcy szefa rumuńskiego wywiadu zagranicznego z lat 1972–1978, gen. por. Iona Pacepy, podczas roboczej wizyty w Moskwie w 1972 r. ówczesny przewodniczący KGB (jeszcze bez stopnia), Jurij Андропов, zwierzył się, że podległe mu służby rutynowo podsłuchują członków najwyższego kierownictwa: „Weźmy na przykład Szczelokowa [Nikołaja, ówczesnego ministra spraw wewnętrznych – przyp. aut.]. Wszyscy go szanujemy, ale

podśluch ujawnił, że za dużo pije. Doniosłem o tym i Towarzysz Breżniew próbuje mu teraz pomóc. To samo zdarzyło się z Ustinowem [Dmitrijem, wówczas sekretarzem KC ds. bezpieczeństwa – przyp. aut.]. Dla nas jedynie Towarzysz Breżniew jest tabu” – I. Pacepa, *Czerwone horyzonty. Prawdziwa historia zbrodni, życia i upadku Nicolae Ceausescu*, Warszawa 1990, s. 119; P. Deriabin, T.H. Bagley, *op. cit.*, s. 96. Relacja ta znajduje potwierdzenie we wspomnieniach byłego członka Biura Politycznego KC, I sekretarza Moskiewskiego Komitetu Obwodowego KPZR, Wiktora Griszyina. Napisał on, iż podczas jednej z prywatnych rozmów Andropow zalił mu się, że młode funkcjonariuszki pracujące przy obsłudze podśluchów były nierzadko zszokowane tym co „mówiło się i wyprawiało w niektórych domach”: „Sądzę, że w KGB prowadzono dossier na każdego z nas, członków KC, członków Biura Politycznego oraz innych pracujących na kierowniczych stanowiskach w aparacie centralnym i w terenie. Zapewne z tym związane były ostrzeżenia Breżniewa wypowiedziane w kręgu członków Biura Politycznego: »Na każdego z was mam materiały«. Oczywiście, nie pytaliśmy co to za materiały i skąd, ale przypuszczaliśmy, że z KGB” – В. Гришин, *От Хрущёва до Горбачёва...*, s. 59–60. Oprócz podśluchu do zbierania informacji o najwyższych urzędnikach wykorzystywano funkcjonariuszy ich ochrony osobistej, etatowo pracujących w 9 Zarządzie KGB (ds. ochrony przywódców partii i rządu), a nawet personel sanatoriów przeznaczonych dla partyjnej elity (np. w podmoskiewskiej Barwisze). Gen. lejtn. Jurij Storożew, stojący na czele 9 Zarządu KGB w latach 1973–1982, przyznał, że na bieżąco informował przewodniczącego KGB o ważniejszych spotkaniach i wyjazdach osób z „wierchuszki”: „Osobiście bardzo mi się nie podobało, że Szewardnadze z Gorbaczowem nawiązali [...] nieformalne, przyjacielskie relacje. Jednak nie interweniowałem, wiedząc, że przy wszystkich spotkaniach uczestniczył przewodniczący gruzińskiego KGB, Inauri [Aleksiej, pełnił ten urząd w latach 1954–1988 (!) – przyp. aut.]. Powinien o wszystkim meldować Andropowowi. Sądziłem, że to nie moja sprawa. Okazało się, że niesłusznie” – Л. Млечин, *Андропов...*, s. 91–92. Według relacji gen. lejt. Iwana Ustinowa, który w latach 1970–1973 kierował 3 Zarządem KGB (ds. kontrwywiadu wojskowego), od końca lat sześćdziesiątych szczególnie intensywnie podśluchiwało i monitorowano wszelkie kontakty oraz aktualne miejsca pobytu ówczesnego premiera i członka Biura Politycznego KC, Aleksieja Kosygina, jak również ministra obrony, także zasiadającego w Biurze Politycznym, marszałka Andrieja Grieczkę. Nawet sam Andropow, po otrzymaniu w maju 1982 r. nominacji na sekretarza KC ds. ideologicznych (równoznacznej z zajęciem pozycji drugiej osoby w partii), zanim (pół roku później) doczekał śmierci Breżniewa, domniemywał, iż także był obiektem podśluchu – И. Устинов, *Крепче стали. Записки ветерана военной контрразведки*, Москва 2005, s. 261–262; Л. Млечин, *Андропов...*, s. 102. Symptomatyczna jest też wypowiedź członka Biura Politycznego i sekretarza KC, Aleksandra Jakowlewa, opisująca stosunki pomiędzy Komitetem Centralnym i KGB w latach osiemdziesiątych: „Między nami zawsze była wzajemna nieufność przy ogólnym zachowaniu zasad przyzwoitości. Pracownicy KGB zawsze demonstrowali nam swój szacunek, gotowość do wypełniania zadań, dyscyplinę. Ale ty wiedziałeś, każdy z nas to czuł, że [...] zawsze wiedzą więcej, w tym także o tobie. Był pewien krąg niewidzialnego strachu, który narastał stopniowo wraz z losami twych towarzyszy, zwolnionych raptem z KC: nikt niczego nie wiedział – za co konkretnie, lecz wszyscy rozumieli: pojawiły się materiały z KGB” – Е. Альбац, *Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ*, Москва 1992, s. 164. Według Leonida Mleczna, po wyborze Andropowa na stanowisko sekretarza generalnego KPZR rutynowo podśluchiwało telefony wszystkich pracowników Komitetu Centralnego do szczebla zastępcy kierownika wydziału. W przypadku wyższych działaczy partyjnych konieczna była zgoda samego Andropowa – Л. Млечин, *Андропов...*, s. 327–328. Uprawniony jest zatem wniosek, że, wbrew dyspozycjom zawartym w różnorodnych aktach prawnych i deklaracjach partyjnych, to KGB de facto kontrolowało aparat partyjny, jednakże czyniło to na zlecenie I Sekretarza (od 8 kwietnia 1966 r. – sekretarza generalnego) KC KPZR. Organy bezpieczeństwa

rolę odgrywał natomiast oficjalny „kurator” – jeden z sekretarzy KC KPZR¹¹, który jedynie nominalnie sprawował pieczę nad resortami siłowymi poprzez niektóre z wydziałów KC¹².

były zatem dla szefa partii podstawowym instrumentem sprawowania władzy, o ile nie sprzymierzyły się z jego oponentami (jak w październiku 1964 r. podczas przewrotu pałacowego przeciwko Chruszczowowi oraz w sierpniu 1991 r. w czasie otwartego puczu przeciwko Gorbaczowowi).

¹¹ W latach 1954–1989 stanowisko sekretarza KC KPZR nadzorującego organy bezpieczeństwa pełnili: Nikołaj Szatalin (od marca 1954 do marca 1955 r.), Leonid Breżniew (od grudnia 1957 do marca 1958 r. oraz od czerwca 1963 do października 1964 r.), Aleksiej Kiriczenko (od marca 1958 do listopada 1959 r.), Frol Kozłow (od maja 1960 do czerwca 1963 r.), Aleksandr Szelepin (od listopada 1964 do kwietnia 1966 r.), Michaił Susłow (od kwietnia 1966 do maja 1967 r.), Andriej Kirylenko (od maja 1967 do maja 1968 r.), Dmitrij Ustinow (od maja 1968 do marca 1976 r.), Jakow Riabow (od października 1976 do kwietnia 1979 r., a po jego dymisji vacat na tym stanowisku trwał ponad cztery lata), Grigorij Romanow (od czerwca 1983 do lipca 1985 r.), Lew Zajkow (od lipca 1985 do stycznia 1987 r.), Anatolij Łukianow (od stycznia 1987 do września 1988 r.) oraz Wiktor Czebrikow (od października 1988 do września 1989 r.). Od 1989 r. nominalny nadzór nad organami bezpieczeństwa przeszedł z gestii Sekretariatu KC pod Komitet ds. Obrony i Bezpieczeństwa Państwowego Rady Najwyższej ZSRR – Н. Петров, *Первый председатель КГБ...*, s. 146–147, 181–186; Л. Млечин, *Брежнев...*, s. 110; А. Колпакиди, М. Серяков, *Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и российской Федерации*, Москва–Санкт Петербург 2002, s. 508; Л. Млечин, *Андропов...*, s. 86, 309, 373; А. Knight, *The KGB...*, s. 140–142, 149; Central Intelligence Agency, *Brezhnev's Struggle for Dominance*, Directorate of Intelligence, 5 December 1969, CSI-2001-00027 [raport odtajniony 19.08.2003 r.], s. 35–36, 38 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *Intelligence Report: The KGB's Role in Soviet Politics*, Directorate of Intelligence; *idem*, *Domestic Responsibilities of Soviet Party Central Committee Secretaries*, National Foreign Assessment Center, 1 February 1981, CSI-2001-00002 [raport odtajniony 29.01.2001 r.], s. 1, 5 (<http://www.foia.cia.gov>); 1 April 1972, CSI-2001-00027 [raport odtajniony 19.08.2003 r.], s. 9, 16, 33–36 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *Rejuvenating the Soviet Party Apparatus*, Directorate of Intelligence, 1 February 1986, CSI-2001-00004 [raport odtajniony 30.01.2001 r.], s. 2 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *The January Plenum: Gorbachev Draws the Battlelines*, Directorate of Intelligence, 1 April 1987, CSI-2001-00004 [raport odtajniony 30.01.2001 r.], s. 14 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *Gorbachev's Reorganization of the Party: Breaking the Stranglehold of the Apparatus*, Directorate of Intelligence, 1 June 1989, brak sygnatury, s. 2, 10 (<http://www.foia.cia.gov>); J. Hough, M. Fainsod, *op. cit.*, s. 411, 425; Л. Млечин, *Председатели КГБ...*, s. 556; *idem*, *Особая панка...*, s. 242; Е. Альбац, *op. cit.*, s. 162; J. Löwenhardt, J. Ozinga, *op. cit.*, s. 97; G. Gill, *op. cit.*, s. 72; V. Srivastava, *The separation of the Party and the State. Political Leadership in Soviet and Post-Soviet Phases*, Ashgate, Aldershot 1999, s. 184; J. Waller, *op. cit.*, s. 53; В. Крючков, *Личное дело*, t. I..., s. 332; *Glasnost in Jeopardy. Human Rights in USSR*, A Helsinki Watch Report, New York–Washington, April 1991, s. 102.

¹² Central Intelligence Agency, *Domestic Responsibilities of Soviet Party Central Committee Secretaries*, National Foreign Assessment Center, 1 February 1981, CSI-2001-00002 [raport odtajniony 29.01.2001 r.], s. 5 (<http://www.foia.cia.gov>). W systemie władzy panującym w Związku Radzieckim formalna pozycja danego organu nader często nie odzwierciedlała jego rzeczywistego wpływu na władzę. Dotyczyło to także realnego zakresu kompetencji sekretarza KC ds. bezpieczeństwa. Z dwóch podlegających mu do stycznia 1987 r. wydziałów komitetu centralnego: Organów Administracyjnych i Przemysłu Obronnego w istocie kontrolował jedynie ten ostatni. Stąd status jego urzędu był de facto relatywnie mniej znaczący od przewodniczącego KGB (potwier-

W praktyce, poza bardzo częstymi osobistymi kontaktami szefa partii z przewodniczącym KGB, większość rutynowych zagadnień związanych z bieżącą kontrolą aparatu bezpieczeństwa oraz – w znacznej części – wywiadu bezpośrednio przejął¹³ utworzony w maju 1954 r. Wydział Organów Administracyjnych KC KPZR (*Отдел административных органов ЦК КПСС*)¹⁴, przemianowany w październiku 1988 r. na Wydział Państwowo-Prawny KC KPZR (*Государственно-правовой отдел ЦК КПСС*)¹⁵, a dwa lata później (w październiku 1990 r.) na Wydział Legislacji i Problemów Prawnych (*Отдел ЦК КПСС по законодательным инициативам и правовым вопросам*)¹⁶. Jego kierownikowi¹⁷ (zob. tabela nr 1) podlegał jeden pierwszy zastępca,

dzeniem tego stanu było np. fakt podsłuchiwanie na początku lat siedemdziesiątych ówczesnego sekretarza KC ds. bezpieczeństwa, Ustinowa, przez służby KGB oraz wakaty trwające w odniesieniu do tegoż stanowiska nawet do czterech lat – zob. przypis nr 11) – *Domestic Responsibilities of Soviet Party Central Committee Secretaries*, National Foreign Assessment Center, 1 February 1981, CSI-2001-00002 [raport odtajniony 29.01.2001 r.], s. 5 (<http://www.foia.cia.gov>); I. Pacepa, *Czerwone horyzonty...*, s. 119; Л. Млечин, *Андронов...*, s. 373.

¹³ Н. Петров, *Первый председатель КГБ...*, s. 165; *Domestic Responsibilities of Soviet Party Central Committee Secretaries*, National Foreign Assessment Center, 1 February 1981, CSI-2001-00002 [raport odtajniony 29.01.2001 r.], s. 5 (<http://www.foia.cia.gov>)

¹⁴ Н. Петров, *Первый председатель КГБ...*, s. 165, 367. Wydział ten powstał w wyniku podziału dotychczasowego Wydziału Organów Administracyjnych i Handlowo-Finansowych KC KPZR (*Отдела административных и торгово-финансовых органов ЦК КПСС*), który od kwietnia 1953 r. także pełnił funkcję organu pośredniczącego i koordynującego działania aparatu bezpieczeństwa. Wcześniej zadanie to realizował utworzony w lipcu 1948 r. Wydział Administracyjny KC WKP (b) (*Административный отдел ЦК ВКП(б)*) (od 13 października 1952 r. – KPZR) – *Справочник по истории Коммунистической партии*: Отдел административных органов ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/00536.asp); A. Knight, *The KGB...*, s. 129. Także na szczeblu komitetów centralnych republik związkowych zorganizowano wydziały organów administracyjnych, będące regionalnymi ekspozyturami Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR – A. Knight, *The KGB...*, s. 136.

¹⁵ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Государственно-правовой отдел ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/06512.asp); *Материалы дела о проевке...*, s. 19; *КПСС и КГБ [w:] Экспертное заключение к заседанию Конституционного Суда РФ 26 мая 1992 г.* (<http://www.memo.ru/history/exp-kpss/Chapter5.htm>); A. Шевякин, *Разгром советской державы. От „оттепели” до „перестройки”*, Москва 2005, s. 291; A. Ogushi, *The Demise of the Soviet Communist Party*, London–New York 2008, s. 41; J. Waller, *op. cit.*, s. 328.

¹⁶ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел ЦК КПСС по законодательным инициативам и правовым вопросам (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/06515.asp)

¹⁷ Pozycja kierownika Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR, ze względu na specyfikę materii, którą nadzorował, była relatywnie wyższa od statusu kierowników innych wydziałów KC (poza Wydziałem Ogólnym, koordynującym de facto funkcjonowanie całego aparatu partyjnego). W praktyce nie dorównywała jednak pozycji przewodniczącego KGB. Stąd jego bezpośrednia rola, poza kierowaniem podległym mu pionem aparatu partyjnego, polegała raczej na koordynacji i pośredniczeniu pomiędzy I sekretarzem (od 8 kwietnia 1966 r. – generalnym) KC KPZR a szefami

dwóch do trzech „zwykłych” zastępców oraz kilku kierowników sektorów¹⁸, w ramach których, poza Komitetem Bezpieczeństwa Państwowego, nadzorowano:

ministerstw, komitetów i instytucji, których działalność ząębiała się z zakresem zadań wydziału. Jednak w przypadku podjęcia przez I sekretarza ostatecznej decyzji co do jakiegokolwiek kwestii dotyczącej któregoś z resortów kierownik Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR był zobowiązany do jej bezwzględnej realizacji, niezależnie od ewentualnych opinii zainteresowanych ministrów – P. Deriabin, T.H. Bagley, *op.cit.*, s. 95; Central Intelligence Agency, *Intelligence Report: The KGB's Role in Soviet Politics*, Directorate of Intelligence, 1 April 1972, CSI-2001-00027 [raport odtajniony 19.08.2003 r.], s. 30; W. Laqueur, *A World of Secrets: The Uses and Limits of Intelligence*, New York 1985, s. 237; H. Петров, *Первый председатель КГБ Иван Серов...*, s. 190. Jednak najwięcej zależało od charakteru relacji panujących w ramach trójkąta: I sekretarz (generalny) – przewodniczący KGB – kierownik Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR, a nawet osobistego temperamentu. W konsekwencji status Diedowa, Zołotuchina oraz Żeltowa nie był zbyt mocny (np. we wrześniu 1958 r. przewodniczący KGB gen. armii Iwan Sierow nie wyraził zgody na realizację projektu Żeltowa dotyczącego znacznego zmniejszenia liczebności i uproszczenia struktury komitetu), co prowadziło do częstych zmian na stanowisku kierownika tegoż wydziału – H. Петров, *Первый председатель КГБ...*, s. 190. Niewątpliwie największą władzą dysponował zaprawiony w gabinetowych intrygach, Mironow, dawny protegowany Breżniewa, będący jednym z głównych antagonistów Sierowa i protagonistów jego następcy (bez stopnia), Aleksandra Nikołajewicza Szelepina, a także inicjator pałacowego zamachu stanu skierowanego przeciwko Chruszczowowi, który w rezultacie doprowadził do objęcia władzy przez byłego patrona, Leonida Ilicza (sam zginął natomiast pięć dni później w nader zagadkowej katastrofie lotniczej w Jugosławii) – A. Knight, *Beria. Prawa ręka Stalina*, Warszawa 1996, s. 164; H. Петров, *Первый председатель КГБ...*, s. 184, 195, 197–198, 317; С. Чертопруд, *Андропов и КГБ*, Москва 2004, s. 125; C. Andrew, O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, London 1990, s. 455. Z kolei bliski Breżniewowi, lecz pozbawiony większych ambicji Sawinkin przez kolejne dwadzieścia trzy lata służył wiernie aż czterem sekretarzom generalnym – A. Knight, *The KGB...*, s. 133; Central Intelligence Agency, *Gorbachev's Growing Confrontation With the KGB: A Coming Showdown*, Directorate of Intelligence, 1 June 1988, CSI-2001-00004 [odtajniony 30.01.2001 r.], s. 11 (<http://www.foia.cia.gov>). Dla Łukianowa, który uchodził jeszcze wówczas za bliskiego stronnika Gorbaczowa, stanowisko kierownika Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR stało się natomiast odskocznią do późniejszej kariery w Radzie Najwyższej – К. Преображенский, *КГБ в Японии*, Москва 2000, s. 158.

¹⁸ Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: National Organisations*, National Foreign Assessment Center, May 1981, CR 81-11343, s. 16; A. Knight, *The KGB...*, s. 133. Wiadomo o istnieniu sektorów: organów bezpieczeństwa państwowego (nadzór nad KGB), sił zbrojnych (nadzór nad Ministerstwem Obrony i prawdopodobnie nad Aeroflotem i DOSAAF), porządku publicznego (nadzór nad MSW) oraz spraw praworządności (nadzór nad Ministerstwem Sprawiedliwości, Prokuraturą Generalną i Sądem Najwyższym). Po przemianowaniu w Wydział Państwowo-Prawny KC KPZR utworzono ponadto sektory: doskonalenia legislacji oraz relacji międzyetnicznych. Najliczniejszy był sektor sił zbrojnych (ze średnim stanem zatrudnienia sięgającym ok. 2/3 stanu całego wydziału w latach 1957–1987), najmniej liczny – sektor do spraw praworządności (w latach 1965–1968 było w nim zatrudnionych zaledwie 5–6 pracowników merytorycznych) – A. Knight, *The KGB...*, s. 134–136; A. Ogushi, *The Demise of the Soviet Communist Party...*, s. 42; А. Бондаренко, *От Хрущева до Горбачева. Наш собеседник – генераллейтенант в отставке Иван Порфиорович Потапов*, „Красная Звезда” z 11.02.2006 r., s. 6.

Tabela 1. Kierownicy Wydziału Organów Administracyjnych (Wydziału Państwowo-Prawnego, Wydziału Legislacji i Problemów Prawnych) KC KPZR w latach 1954–1991

Imiona i nazwisko (źródła)/data urodzenia i zgonu/stopień wojskowy w okresie sprawowania funkcji/ostatni stopień wojskowy/ewentualne członkostwo w Prezydium (Biurowie Politycznym) i Komitecie Centralnym KPZR	Okres pełnienia funkcji	Ważniejsze funkcje pełnione podczas służby (pracy zawodowej)
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Afanasij Łukianowicz DIEDOW (1)/ur. 1913, zm. 1961/(bez stopnia)	05.1954 – 03.1955	uprzednio m.in. zastępca kierownika Wydziału Zarządzania Kadrami KCWKP (b) od 1946 do 07.1948, zastępca kierownika Wydziału Organów Partyjnych, Związkowych i Komsomolskich KC WKP (b) od 07.1948 do 12.1949, kierownik Wydziału Transportu KC WKP (b) od 1951 do 1952 oraz kierownik Wydziału Organów Administracyjnych i Handlowo-Finansowych KC KPZR od 04.1953 do 05.1954, później minister kontroli państwowej Rosyjskiej Federacyjnej SRR od 03.1955
b.d.	b.d.	b.d.
Walentin Wasiljewicz ZOŁOTUCHIN (2)/ur. 1907, zm. 1976/gen. lejtn. (ok. 1952)	poł. 1957 – 12.1957	uprzednio m.in. naczelnik Zarządu Politycznego Moskiewskiego Okręgu Wojskowego od poł. 1950 do 10.1952, zastępca kierownika Wydziału ds. Doboru i Rozmieszczenia Kadr KC KPZR od 10.1952 do 04.1953, I zastępca kierownika Wydziału Organów Administracyjnych i Handlowo-Finansowych KC KPZR od 04.1953 do 1954, zastępca kierownika Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR od 1954 do pocz. 1957 oraz I zastępca kierownika Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR od pocz. do poł. 1957, później m.in. I zastępca kierownika Wydziału Organów Administracyjnych

1	2	3
		KC KPZR od 12.1957 do 1960 oraz naczelnik Zarządu Politycznego Leningradzkiego Okręgu Wojskowego od 1960 do 1962
Aleksiej Siergiejewicz ŻELTOW (3)/ur. 15 (28 wg kalendarza gregoriańskiego).08.1904, zm. 1991/gen. płk (13.09.1944)	12.1957 – 06.1959	uprzednio m.in. naczelnik Zarządu Politycznego Centralnej Grupy Wojsk Radzieckich w Austrii od 07.1945 do 07.1950, naczelnik Zarządu Politycznego Turkiestańskiego Okręgu Wojskowego od 07.1950 do 01.1951, naczelnik Głównego Zarządu Kadr Armii Radzieckiej od 01.1951 do 03.1953 oraz naczelnik Głównego Zarządu Politycznego Armii Radzieckiej i Floty Wojenno-Morskiej ZSRR od 04.1953 do 12.1957, później m.in. komendant Akademii Wojskowo-Politycznej im. W.I. Lenina od 06.1959 do 11.1971
Nikołaj Romanowicz MIRONOW (4)/ur. 14(27).12.1913, zm. 19.10.1964 (katastrofa lotnicza)/gen. mjr (1956)	06.1959 – 19.10.1964	uprzednio m.in. sekretarz kirowogradzkiego Komitetu Obwodowego WKP (b) od 1949 do 08.1951, zastępca naczelnika 3 Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu wojskowego) MGB od 08.1951 do 03.1953, zastępca naczelnika Wydziału Specjalnego MWD/KGB Kijowskiego Okręgu Wojskowego od 03.1953 do 01.1956 oraz naczelnik Zarządu KGB ds. Obwodu Leningradzkiego od 01.1956 do 06.1959
Nikołaj Iwanowicz SAWINKIN (5)/ur. 28.11(11.12).1913, zm. 1993/gen. płk/członek Komitetu Centralnego KPZR od 03.1981 do 04.1989, kandydat na członka Komitetu Centralnego KPZR od 04.1971 do 02.1981	p.o. 19.10.1964 – 02.1968, 02.1968 – 01.1987	jednocześnie I zastępca kierownika Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR od 08.1960 do 02.1968, uprzednio m.in. instruktor w Wydziale Organów Administracyjnych KC KPZR od 1950 do ok. 1956, kierownik sektora w Wydziale Organów Administracyjnych KC KPZR od ok. 1956 do

1	2	3
		12.1959 oraz zastępca kierownika Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR od 12.1959 do 08.1960
Anatolij Iwanowicz ŁUKIANOW (6)/ur. 7.05.1930/(bez stopnia)/kandydat na członka Biura Politycznego KC KPZR od 09.1988 do 07.1990, członek Komitetu Centralnego KPZR od 03.1986 do 08.1991	30.01.1987 – 30.09.1988	jednocześnie sekretarz KC KPZR ds. bezpieczeństwa od 01.1987 do 10.1988, uprzednio m.in. konsultant Wydziału Pracy Partyjno-Organizacyjnej KC KPZR od 1976 do 1978, naczelnik Sekretariatu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR od 05.1978 do 01.1983, I zastępca kierownika Wydziału Ogólnego KC KPZR od 01.1983 do 05.1985 oraz kierownik Wydziału Ogólnego KC KPZR od 05.1985 do 01.1987, później m.in. I zastępca przewodniczącego Prezydium Rady Najwyższej ZSRR od 10.1988 do 05.1989, I zastępca przewodniczącego Rady Najwyższej ZSRR od 05.1989 do 03.1990, przewodniczący Rady Najwyższej ZSRR od 03.1990 do 08.1991
Anatolij Safronowicz PAWŁOW (7)/ur. 24.09.1938/(bez stopnia)	10.1988 – 10.1990	uprzednio m.in. zastępca kierownika Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR od 02.1985 do 10.1988
Władimir Stiepanowicz BABICZEW (8)/ur. 11.01.1939/(bez stopnia)/członek Komitetu Centralnego KPZR od 07.1990 do 08.1991	11.1990 – 08.1991	uprzednio m.in. zastępca kierownika Wydziału ds. Pracy Partyjnej i Kadr od 1988 do 1989 oraz I zastępca kierownika Wydziału ds. Pracy Partyjnej i Kadr od 1989 do 10.1990

Źródła:

(1) Н. Петров, *Первый председатель КГБ Иван Серов*, Москва 2005, s. 367; *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского союза 1898–1991*: Дедов Афанасий Лукьянович (<http://www.knowbysight.info/DDD/02366.asp>); *Молотов, Маленков, Каганович. Стенограмма шоньского пленума ЦК КПСС и другие документы* (орг. Н. Ковалева, А. Коротков), Международный Фонд „Демократия”, Москва 1998, s. 779; А. Шевякин, *Система безопасности СССР (1945–1991). Структура, функции, руководство*, Москва 2010, s. 53.

(2) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Золотухин Валентин Васильевич (<http://www.knowbysight.info/ZZZ/02756.asp>); *Молотов, Маленков, Каганович...*, s. 786; А. Knight, *The KGB. Police and Politics in the Soviet Union*, Boston–London–Sydney 1988, s. 129, 135, 147; А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 53.

(3) Н. Петров, *Первый председатель КГБ Иван Серов...*, s. 369; В. Potyrała, W. Szlufik, *Who is Who? Trzygwiazdkowi generalowie i admiralowie radzieckich sil zbrojnych z lat 1940–1991*, Czestochowa 2001, s. 277; *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Желтов Алексей Сергеевич (<http://www.knowbysight.info/ZhZZ/02569.asp>); *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы* (орг. В. Наумов), Международный Фонд „Демократия”, Москва 2001, s. 718; А. Knight, *The KGB...*, s. 130, 135, 147; А. Шевякин *Система безопасности СССР...*, s. 53.

(4) Н. Петров, *Первый председатель КГБ Иван Серов...*, s. 386; И. Устинов, *Крепче стали. Записки ветерана военной контрразведки*, Москва 2005, s. 136–137; *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Миронов Николай Романович (<http://www.knowbysight.info/MMM/05169.asp>); Department of State, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I: *Personnel in the Communist Party, Government and Mass Organizations of the USSR and RSFSR*, Bureau of Intelligence and Research, August 1960, s. 4; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I: *USSR and RSFSR*, Directorate of Intelligence, November 1963 BA 63–13, s. A6; А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 53; А. Golitsyn, *New Lies for Old: The Communist Strategy of Deception and Disinformation*, New York 1984, s. 47–48; *Энциклопедия секретных служб России*, Москва 2004, s. 630; J. Dziak, *Chekisty: A History of the KGB*, New York 1988, s. 163–164; С. Чергопруд, *Андропов и КГБ*, Москва 2004, s. 123; О. Пеньковский, *Записки из тайника*, Москва 2000, s. 310; А. Knight, *The KGB...*, s. 56, 130–133, 135–136; D. Wise, T. Ross, *The Espionage Establishment*, New York 1967, s. 73–74.

(5) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Савинкин Николай Иванович (<http://www.knowbysight.info/SSS/05874.asp>); А. Rahr, *Biographies of the Soviet Party Elite [w:] Elites and Political Power in the USSR*, red. D. Lane, Cambridge 1988, s. 89–90; Central Intelligence Agency, *Revisions to Directory of Soviet Officials*, Vol. I: *USSR and RSFSR*, Directorate of Intelligence, February 1966, A 66–5, s. A2; *idem*, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I: *National Organizations*, Directorate of Intelligence, December 1975, A 75–45, s. 30; *idem*, *Directory of Soviet Officials: National Organizations*, National Foreign Assessment Center, May 1981, CR 81–11343, s. 16; *idem*, *Directory of Soviet Officials: National Organizations*, Directorate of Intelligence, February 1989, LDA 89–10149, s. 9; *idem*, *Intelligence Report: Leonid Brezhnev – the Man and his Power*, Directorate of Intelligence, 5 December 1969, brak sygnatur [raport odtajniony w czerwcu 2007 r.], s. 25 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *Intelligence Report: The KGB's Role in Soviet Politics*, Directorate of Intelligence, 1 April 1972, CSI-2001-00027 [raport odtajniony 19.08.2003 r.], s. 16–17, 100 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *Rejuvenating the Soviet Party Apparatus*, Directorate of Intelligence, 1 February 1986, CSI-2001-00004 [raport odtajniony 30.01.2001 r.], s. 3, 7 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *Gorbachev's Groving Confrontation With the KGB: A Co- ming Showdown*, Directorate of Intelligence, 1 June 1988, CSI-2001-00004 [odtajniony 30.01.2001 r.], s. 11 (<http://www.foia.cia.gov>); А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 53; В. Lewytzkij, J. Stroynowski, *Who's Who in the Socialist Countries: a Biographical Encyclopaedia of 10.000 Leading Personalities in 16 Communist Countries*, München–New York 1978, s. 536; А. Knight, *The KGB...*, s. 129, 132–133, 135; W. Bukowski, *Moskiewski Proces. Dysydent w archiwach Kremla*, Volumen 1998, s. 161.

(6) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Административный отдел – Отдел административных органов ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/00536.asp); Central Intelligence Agency, *Gorbachev's Groving Confrontation With the KGB: A Coming Showdown*, Directorate of Intelligence, 1 June 1988, CSI-2001-00004 [odtajniony 30.01.2001 r.], s. 11 (<http://www.foia.cia.gov>); В. Ивкин, *Биографические справки*, „Источик” 1997, nr 2, s. 153; Н. Зенькович, *Самые закрытые люди. Энциклопедия биограий*, Москва 2002, s. 319–321; Е. Стригин, *КГБ был, ест и будет. От КГБ до МБ РФ*, Москва 2004, s. 492; А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 53; А. Rahr, *Biographies of the Soviet Party Elite [w:]*

Elites and Political Power..., s. 88; S. Banzie, H. Plater-Zyberk, *Soviet Union* [w:] *The RUSI Soviet-Warsaw Pact Yearbook*, Royal United Services Institute, Jane's Defence Data, Couldson–Alexandria 1989, s. 131; Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 162; К. Преображенский, *КГБ в Японии*, Москва 2000, s. 158; J. Waller, *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, San Francisco–Oxford 1994, s. 162.

(7) A. Knight, *The KGB...*, s. 135; A. Ogushi, *The Demise of the Soviet Communist Party*, London–New York 2008, s. 42; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: National Organizations...*, February 1989, s. 9; *idem*, *Soviet Legal Reform Instituting a State of Law*, Directorate of Intelligence, 1 July 1989, CSI-2001-00004, s. 61; CWIHP (Virtual Archive) – *Note from A.S. Pavlov, Chief of the CC CPSU*, State and Legal Department, to the CC CPSU, On the Issue of the Events in the City of Tbilisi, 29.04.1989 (dokument PDF <http://www.wilsoncenter.org/cwihp/documentreaders/eotcw/890429a.pdf>)

(8) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел ЦК КПСС по законодательным инициативам и правовым вопросам (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/06515.asp); *Who was Who in the Soviet Union: a Biographical Dictionary of More Than 4.600 Leading officials from the Central Apparatus and the Republics to 1991*, red. U. Schulz-Torge, New York 1992, s. 54–55; А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 53.

Ministerstwo Obrony (*Министерство обороны*), zwłaszcza Główny Zarząd Wywiadowczy tzw. GRU (*Главное разведывательное управление – ГРУ*), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (*Министерство внутренних дел – МВД*)¹⁹, linie lotnicze (*Аэрофлот*), Ministerstwo Sprawiedliwości (*Министерство юстиции*)²⁰, Prokuraturę Generalną (*Генеральной прокуратуры СССР*), Sąd Najwyższy (Верховный суд СССР) oraz paramilitarne „Ochotnicze Towarzystwo Współdziałania z Armią, Lotnictwem i Flotą” (*Добровольное Общество Содействия Армии, Авиации и Флоту – ДОСААФ*)²¹. Liczba pracowników merytorycznych (inspektorów, instruktorów i referentów) zatrudnionych w wydziale wzrosła z ok. 40–50

¹⁹ Po likwidacji 13 stycznia 1960 r. Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR jego funkcje przejęły ministerstwa spraw wewnętrznych republik związkowych. W dniu 26 lipca 1966 r. utworzono Ministerstwo Ochrony Porządku Publicznego ZSRR (*Министерство охраны общественного порядка СССР*), które 25 listopada 1968 r. przemianowano ponownie na Ministerstwo Spraw Wewnętrznych ZSRR – zob. Лубянка. *Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991...*, s. 133; *Совет Народных Комиссаров СССР, Совет Министров СССР, Кабинет Министров СССР 1923–1991*, Москва 1999, s. 48, 71.

²⁰ Po likwidacji 31 maja 1956 r. Ministerstwa Sprawiedliwości ZSRR jego funkcje przejęły ministerstwa sprawiedliwości republik związkowych. Reaktywacja resortu na poziomie centralnym nastąpiła dopiero od 31 sierpnia 1970 r. – *Совет Народных Комиссаров СССР, Совет Министров СССР, Кабинет Министров СССР 1923–1991...*, s. 106–107.

²¹ J. Hough, M. Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed...*, s. 412; A. Knight, *The KGB...*, s. 133; J. Dziak, *Chekisty: A History of the KGB*, New York 1988, s. 163–164; Л. Млечин, *Андропов...*, s. 373; Central Intelligence Agency, *Political Control of the Soviet Armed Forces*, National Foreign Assessment Center, 1 July 1980, CSI-2001-00006 [odtajniony 30.01.2001 r.], s. 3–4 (<http://www.foia.cia.gov>); О. Пеньковский, *Записки из тайника...*, s. 310; К. Преображенский, *КГБ в Японии...*, s. 158; A. Golitsyn, *New Lies for Old. The Communist Strategy of Deception and Disinformation*, New York 1984, s. 48; A. Ogushi, *The Demise of the Soviet Communist Party...*, s. 136; А. Бондаренко, *От Хрущева до Горбачева...*, „Красная Звезда” z 11.02.2006 r., s. 6.

w latach siedemdziesiątych do 65 w końcu lat osiemdziesiątych²². W zdecydowanej większości wywodzili się oni z kręgów KGB, wojska (w tym GRU) i MSW²³.

W ramach wydziału bezpośrednią pieczę nad KGB utrzymywali pracownicy Sektora Organów Bezpieczeństwa Państwowego (*Сектора органов государственной безопасности*)²⁴, który od października 1988 r. przemianowano na Sektor Problemów Bezpieczeństwa Państwowego (*Сектора проблем государственной безопасности*)²⁵. Choć jego kierownik (zob. tabela nr 2), za pośrednictwem podległego mu aparatu i w porozumieniu z bezpośrednim przełożonym, formalnie sprawował jedynie „polityczną kontrolę” nad działającymi w Komitecie organizacjami partyjnymi (istniejącymi wszelako w każdej jednostce organizacyjnej KGB), jego rzeczywiste funkcje były znacznie szersze. Poza wytyczaniem ogólnych zadań, jak również przygotowaniem oraz sankcjonowaniem większości aktów normatywnych dotyczących komitetu (w tym także struktury organizacyjno-etatowej od poziomu zarządu głównego w centrali do wydziałów miejskich w terenie bądź oficjalnych przedstawicielstw i rezydentur zagranicznych), zatwierdzał propozycje nominacji i odwołań pracowników KGB na stanowiska od szczebla naczelnika samodzielnego wydziału (*начальника отдела*) wzwyż, a także rezydentów wywiadu (po uzgodnieniu z Wydziałem Kadr Zagranicznych KC KPZR), a nadto wnioski o nadanie najwyższych stopni wojskowych (od podpułkownika do rang generalskich i admirałskich włącznie) oraz odznaczeń. Dodatkowo miał możliwość monitorowania ogólnych rezultatów pracy (zazwyczaj czynił to poprzez weryfikację sprawozdań okresowych poszczególnych ogniw i pionów KGB, w tym także wywiadu) bądź żądania wyjaśnień na temat różnorodnych (w szczególności politycznych i kadrowych) aspektów działalności komitetu. Oprócz tego, pracownicy sektora byli uprawnieni do przeprowadzania wyrwykowych kontroli, nadzorowali proces rekrutacji kadr, organizowali konferencje i spotkania konsultacyjne z funkcjonariuszami KGB, a także uczestniczyli ze strony władz partyjnych w oficjalnych bądź tajnych ceremoniach uświetniających ważne resortowe wydarzenia lub rocznice²⁶.

²² A. Knight, *The KGB...*, s. 136; A. Ogushi, *The Demise of the Soviet Communist Party...*, s. 42. Wraz z personelem pomocniczym, liczącym 13 osób, Wydział Państwowo-Prawny liczył w 1989 r. ogółem 78 pracowników – A. Ogushi, *The Demise of the Soviet Communist Party...*, s. 42.

²³ О. Пеньковский, *Записки из тайника...*, s. 310.

²⁴ *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991...*, s. 175, 274; С. Чертопруд, *Андропов и КГБ...*, s. 134; Н. Губернаторов, *Кадровая реформа Ю.В. Андропова в КГБ* [w:] *Команда Андропова*, Москва 2005, s. 69; *КПСС и КГБ* [w:] *Экспертное заключение...* (<http://www.memo.ru/history/exp-kpss/Chapter5.htm>)

²⁵ Л. Млечин, *Особая папка...*, s. 342; *КПСС и КГБ* [w:] *Экспертное заключение...* (<http://www.memo.ru/history/exp-kpss/Chapter5.htm>)

²⁶ A. Knight, *The KGB...*, s. 133–134; P. Deriabin, T.H. Bagley, *op. cit.*, s. 91–92, 94; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Report CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”*, październik 1984, k. 35–36; Central Intelligence Agency, *Intelligence Report: The KGB's Role in Soviet Politics...*, s. 29–31

Tabela 2. Kierownicy Sektora Organów Bezpieczeństwa Państwowego (Sekтора Problemów Bezpieczeństwa Państwowego) KC KPZR w latach 1954–1990

Imiona i nazwisko (źródła)/data urodzenia i zgonu/stopień wojskowy w okresie sprawowania funkcji/członkostwo w Prezydium (Biuro Politycznym), Komitecie Centralnym KPZR	Okres pełnienia funkcji	Ważniejsze funkcje pełnione podczas służby (pracy zawodowej)
1	2	3
Wadim Stiepanowicz TIKUNOW (1)/ur. 04.1921, zm. 16.07.1980/(bez stopnia)/kandydat na członka Komitetu Centralnego KPZR od 10.1961 do 04.1971	06.1954 – 11.1958	uprzednio m.in. I sekretarz włodzimierskiego Komitetu Obwodowego WKP (b) od 1951 do 06.1952 oraz pracownik KC WKP (b)/KPZR od 06.1952 do 06.1954, później m.in. zastępca kierownika Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR od 11.1958 do 08.1959, zastępca przewodniczącego KGB od 08.1959 do 07.1961, minister spraw wewnętrznych Rosyjskiej Federacyjnej SRR od 07.1961 do 08.1962, minister ochrony porządku publicznego Rosyjskiej Federacyjnej SRR od 08. 1962 do 1967, członek Wydziału Kadr Zagranicznych KC KPZR od 1967 do 09.1969, radca w ambasadzie ZSRR w Rumunii od 10.1969 do 03.1974, ambasador ZSRR w Górnej Wolcie od 02.1974 do 08.1978 oraz ambasador ZSRR w Kamerunie od 08.1978 do 07.1980
Wasilij Władimirowicz MOZŻECZKOW (2)/b.d.	12.1958 – poł. 1961	później zastępca naczelnika 1 Zarządu Głównego KGB od poł. 1961 do jesieni 1971
Ardalion Nikołajewicz MAŁYGIN (3)/ur. 1(14).08.1913, zm. 17.10.1999/płk/gen. mjr (27.10.1967)	26.06.1961 – 8.06.1967	uprzednio m.in. zastępca naczelnika 3 Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu wojskowego) MGB od 12.1951 do 03.1953, naczelnik Wydziału

(<http://www.foia.cia.gov>); J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 50; Н. Петров, *Первый председатель КГБ...*, s. 190, 195, 317; О. Пеньковский, *Записки из тайника...*, s. 310; *Материалы дела о проверке...*, s. 17; Н. Губернаторов, *Кадровая реформа Ю.В. Андропова* [w:] *Команда Андропова...*, s. 69.

1	2	3
		Kadr 3 Zarządu (ds. kontrwywiadu wojskowego) MWD od 03.1953 do 03.1954, naczelnik Wydziału Kadr 3 Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu wojskowego) KGB od 03.1954 do 06.1958, naczelnik 7 Wydziału 3 Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu wojskowego) KGB od 06.1958 do 02.1960 oraz naczelnik 5 Wydziału 3 Zarządu (ds. kontrwywiadu wojskowego) KGB od 02.1960 do 06.1961, później m.in. zastępca przewodniczącego KGB od 06.1967 do 02.1979
b.d.	b.d.	b.d.
Jewgienij Fjodorowicz IWANOW (4)/ur. 1934/gen. mjr	ok. 1980 – 15.06.1989	uprzednio m.in. zastępca naczelnika 2 Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) KGB od ok. 1975 do ok. 1980, później m.in. naczelnik 5 Zarządu/Zarządu „Z” (ds. walki z „dywersją ideologiczną”) od 05.1989 do 01.1991 i jednocześnie członek Kolegium KGB od 06.1989 do 01.1991
Iwan Iwanowicz GORIEŁOWSKI (5)/ur. 25.01.1942/gen. letn.	06.1989 – 10.1990	uprzednio m.in. naczelnik Wydziału Specjalnego KGB Zabajkalskiego Okręgu Wojskowego od 1986 do 1988 oraz przewodniczący KGB Azer skiej SRR od 08.1988 do 06.1989, później zastępca dyrektora SWR od 01.1992
b.d.	b.d.	b.d.

Źródła:

(1) Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Справочник (орг. А. Кокурин, Н. Петров), Международный Фонд „Демократия”, Москва 2003, s. 290–291; B. Lewytzkij, J. Stroynowski, *Who's Who in the Socialist Countries...*, s. 623; A. Knight, *The KGB...*, s. 130, 135, 137; *Энциклопедия секретных служб России...*, s. 733; W. Bukowski, *Moskiewski Proces...*, s. 121.

(2) Department of State, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I: *Personnel in the Communist Party...*, s. 4; Central Intelligence Agency, *Intelligence Report: The KGB's Role in Soviet Politics*, Directorate of Intelligence, 1 April 1972, CSI-2001-00027 [raport odtajniony 19.08.2003 r.], s. 87 (<http://www.foia.cia.gov>)

(3) Лубянка. *Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991...*, s. 147, 164, 273–274; *Русская цивилизация-Военачальники*: Малыгин Ардалион Николаевич (<http://www.rustrana.ru/article.php?nid=8552>); С. Чертопруд, *Андропов и КГБ...*, s. 134, 521; Н. Губернаторов, *Кадровая реформа Ю.В. Андропова в КГБ* [w:] *Команда Андропова*, Москва 2005, s. 69–70; Л. Млечин, *Андропов*, Москва 2006, s. 110, 270; М. Гололобов, *Воспоминания военного контрразведчика*, „Иваного”, Иваного 2000, s. 241–242; *Энциклопедия секретных служб России...*, s. 613.

(4) Лубянка. *Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991...*, s. 149, 175, 176, 739; AIPN, sygn. IPN BU 0637/1, *Korespondencja z ZSRR 1989–1990. Notatka płk Zbigniewa Twerda o powst szefie V Zarządu KBP gen. mjr. Jewgieniju Fjodorowiczu Iwanowie*, 11.07.1989, k. 119; Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 160, 214.

(5) Л. Млечин, *Особая папка: Служба внешней разведки. Самые знаменитые операции советской и российской разведки*, Москва 2003, s. 342; *Клуб Военачальников Российской Федерации*: Гореловский Иван Иванович (http://www.kvrf.ru/about_club/faces/photos_and_biographs/57)

По „puczu sierpniowym”, w związku z delegalizacją Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, sektor wraz z macierzystym Wydziałem Legislacji i Problemów Prawnych uległ likwidacji²⁷.

2. Rola innych wydziałów i komisji KC KPZR

Ważną rolę w systemie „zadaniowania” wywiadu KGB odgrywał również utworzony w marcu 1953 r. Wydział ds. Współpracy z Zagranicznymi Partiami Komunistycznymi KC KPZR (*Отдел по связям с иностранными коммунистическими партиями ЦК КПСС*)²⁸, z którego po reorganizacji w lutym 1957 r. wyłonił się Wydział Międzynarodowy ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi Państw Kapitalistycznych KC KPZR (*Международный отдел по связям с коммунистическими партиями капиталистических стран ЦК КПСС*)²⁹, przemianowany z kolei w październiku 1988 r. w Wydział Międzyna-

²⁷ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел ЦК КПСС по законодательным инициативам и правовым вопросам (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/06515.asp)

²⁸ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел по связям с иностранными коммунистическими партиями ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/00529.asp). Wydział ten powstał w wyniku przemianowania dotychczasowej Komisji ds. Współpracy z Zagranicznymi Partiami Komunistycznymi KC KPZR (*Комиссии по связям с иностранными коммунистическими партиями ЦК КПСС*), którą utworzono w październiku 1952 r. Wcześniej funkcję spełniała, funkcjonująca od marca 1949 r., Komisja ds. Polityki Zagranicznej KC WKP (*Внешнеполитическая комиссия ЦК ВКП(б)*) (od 13 października 1952 r. – KPZR) – *Ibidem*.

²⁹ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Международный отдел по связям с коммунистическими партиями капиталистических стран ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/07749.asp)

rodowy KC KPZR (*Международный отдел ЦК КПСС*)³⁰. Jego kierownikowi (zob. tabela nr 3), wspomaganemu przez jednego pierwszego zastępcę oraz do sześciu „zwykłych” zastępców, podlegało kilkanaście sektorów (w większości geograficznych)³¹, w ramach których: dokonywano analizy sytuacji w państwach kapitalistycznych na podstawie informacji i raportów dostarczanych przez wywiad zagraniczny oraz sygnałowy KGB, wywiad wojskowy GRU, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (*Министерство иностранных дел СССР – МИД СС-СР*), instytuty badawcze Akademii Nauk ZSRR (*Академии наук СССР*), a także z własnych źródeł (poprzez pracowników wydziału zatrudnianych w charakterze dyplomatów w wybranych radzieckich ambasadach), jak również ustalano priorytety wywiadowcze, a niekiedy zlecano nawet zdobycie konkretnych informacji (z zakresu polityki zagranicznej) przez KGB i GRU. Ponadto kierownik wspomnianego wydziału mógł rekomendować I sekretarzowi (generalnemu) KC KPZR, a za jego pośrednictwem Sekretariatowi i Biuru Politycznemu, propozycje podjęcia określonych decyzji w kwestiach międzynarodowych. Dodatkowo pracownicy jednostki kontrolowali realizację uchwał najwyższych gremiów partyjnych, dotyczących problematyki międzynarodowej przez właściwe ministerstwa i instytucje centralne (w tym wywiad KGB), koordynowali działalność radzieckich środków masowego przekazu wobec zagranicy, decydując zarazem (do chwili utworzenia w lutym 1978 r. Wydziału Propagandy Międzynarodowej KC KPZR) o specyfice, zakresie oraz intensywności prowadzenia różnorodnych kampanii propagandowych skierowanych przeciwko poszczególnym krajom o prozachodniej orientacji politycznej, a nawet o kierunkach dezinformowania miejscowej opinii publicznej w celu wywołania określonych następstw politycznych. Opracowywali ponadto instrukcje i strategie działań dla wybranych partii

³⁰ *Справочник по истории Коммунистической партии...: Международный отдел ЦК КПСС* (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/07749.asp)

³¹ R. Kitrinis, *The CPSU Central Committee's International Department* [w:] *Soviet Foreign Policy in a Changing World*, New York 1986, s. 183; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: National Organisations*, National Foreign Assessment Center, May 1981, CR 81-11343, s. 16; *idem*, *The Soviet Foreign Policy Apparatus: Research Study*, 1 June 1976, CSI-2001-00003 [odtajniony 29.01.2001 r.], s. 14 (<http://www.foia.cia.gov>); J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 52; I. Dzhirkvelov, *Secret Servant: My Life with the KGB and the Soviet Elite*, London 1987, s. 130. Poszczególni zastępcy kierownika wydziału byli odpowiedzialni za różne regiony świata: Europę Zachodnią, z wyjątkiem Skandynawii, Skandynawię, Północną Amerykę i Wielką Brytanię, Daleki Wschód, Bliski Wschód i Amerykę Łacińską, a także Afrykę. Wiadomo również o istnieniu następujących sektorów funkcjonalnych: międzynarodowych organizacji rządowych, międzynarodowych organizacji społecznych, ruchów masowych, łączności i protokołów, kodów i komunikacji. W październiku 1988 r. utworzono ponadto sektor odpowiedzialny za relacje z partiami komunistycznymi, działającymi w państwach socjalistycznych – zob. Kitrinis, *The CPSU Central Committee's...*, s. 183–185, 190–191, 203; R. Staar, *Foreign Policies of the Soviet Union*, Stanford 1991, s. 33; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: National Organisation*, National Foreign Assessment Center, May 1981, s. 17–18.

komunistycznych, a od 1964 r. także dla „organizacji postępowych” oraz „ruchów narodowo-wyzwoleńczych”, funkcjonujących na terenie państw kapitalistycznych i krajów „trzeciego świata”, utrzymywali bezpośrednie kontakty z ich przywódcami (lub przedstawicielami) w celu okresowego uzgadniania wspólnej strategii i taktyki działań, jak również zlecali tajne operacje polegające na „bezpiecznym” dostarczaniu im, za pośrednictwem wywiadu KGB, środków finansowych, a w niektórych przypadkach także środków łączności radiowej i broni³². Od października 1988 r. pracownicy jednostki dodatkowo przejęli zadania rozwiązanych wtedy wydziałów KC KPZR: ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi i Robotniczymi Państw Socjalistycznych oraz Kadr Zagranicznych³³. Liczba osób zatrudnionych w wydziale wzrosła z ok. 100–150 w późnych latach pięćdziesiątych do ok. 200 w połowie lat osiemdziesiątych³⁴.

Według zgodnych opinii sowietologów, uchwały podejmowanie w Wydziale ds. Współpracy z Zagranicznymi Partiami Komunistycznymi KC KPZR (oraz jego późniejszych „klonach”) wywierały znacznie większy wpływ na kształtowanie radzieckiej polityki zagranicznej (zwłaszcza w odniesieniu do krajów „trzeciego świata”) niż decyzje Ministerstwa Spraw Zagranicznych³⁵. Sytuacja ta uległa zmia-

³² Н. Петров, *Первый председатель КГБ...*, s. 156; R. Kitrinis, *The CPSU Central Committee's...*, s. 183–198; T. Wolton, *Le KGB en France*, Paris 1986, s. 180–183; W. Laqueur, *A World of Secrets...*, s. 241; A. Knight, *The KGB...*, s. 284, 286–287; Central Intelligence Agency, *The Soviet Foreign Policy Apparatus...*, s. 12–17 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *Soviet Support for International Terrorism and Revolutionary Violence: Special National Intelligence Estimate*, 27 May 1981, SC-1999-00013 [odtajniony 4.04.1994 r.], s. 7 (<http://www.foia.cia.gov>); J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 52; I. Dzhirkelov, *Secret Servant...*, s. 129–133; R. Shultz, *The Soviet Union and Revolutionary Warfare: Principles, Practices and Regional Comparisons*, Stanford 1989, s. 22–24; R. Heuer, *Soviet Organization and Doctrine for Strategic Deception [w:] Soviet Strategic Deception*, ed. B. Dailey, P. Parker, Lexington–Toronto 1987, s. 27; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West...*, s. 240, 295, 373–375, 381, 384, 393–394, 439–440, 788; *idem*, *The World Was Going Our Way: The KGB and the Battle for the Third World*, New York 2005, s. 10–11, 204, 445; D. Wołkogonow, *Siedmiu wodzów...*, s. 432; O. Пеньковский, *Записки из тайника...*, s. 198–199; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 92; G. Knopp, *Elita szpiegów*, Warszawa 2004, s. 13; J. Hough, M. Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed...*, s. 414.

³³ R. Staar, *Foreign Policies of the Soviet Union...*, s. 33, 77; A. Ogushi, *The Demise of the Soviet Communist Party...*, s. 41.

³⁴ R. Kitrinis, *The CPSU Central Committee's...*, s. 183; Н. Зенькович, *Самые закрытые люди. Энциклопедия биографий*, Москва 2002, s. 143. Inne źródło szacowało liczbę pracowników wydziału na początku lat osiemdziesiątych na ok. 100 – zob. J. Michelson, *Sword and Shield...*, s. 52. Według danych archiwalnych, w 1989 r. Wydział Międzynarodowy KC KPZR liczył 203 pracowników merytorycznych oraz 6 wsparcia technicznego – zob. A. Ogushi, *The Demise of the Soviet Communist Party...*, s. 41.

³⁵ R. Kitrinis, *The CPSU Central Committee's...*, s. 191; Central Intelligence Agency, *Soviet Support for International Terrorism and Revolutionary Violence: Special National Intelligence Estimate...*, s. 7 (<http://www.foia.cia.gov>); G. Knopp, *Elita szpiegów...*, s. 13. Szerzej na temat relacji

nie dopiero w październiku 1988 r.³⁶, natomiast niecałe trzy lata później, w końcu sierpnia 1991 r., Wydział Międzynarodowy KC KPZR został zlikwidowany³⁷.

Tabela 3. Kierownicy Wydziału ds. Współpracy z Zagranicznymi Partiami Komunistycznymi (Wydziału Międzynarodowego ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi Państw Kapitalistycznych, Wydziału Międzynarodowego) KC KPZR w latach 1954–1991

Imiona i nazwisko (źródła)/data urodzenia i zgonu/stopień wojskowy w okresie sprawowania funkcji/członkostwo w Prezydium (Biurze Politycznym), Komitecie Centralnym KPZR	Okres pełnienia funkcji	Ważniejsze funkcje pełnione podczas służby (pracy zawodowej)
1	2	3
Wasilij Pawłowicz STIEPANOW (1)/ur. 1905, zm. 1981/(bez stopnia)/kandydat na członka Komitetu Centralnego KPZR od 10.1961 do 03.1966	1954 – 1955	uprzednio m.in. pracownik KC WKP (b)/KPZR od 1951 do 03.1953 oraz I zastępca kierownika Wydziału ds. Współpracy z Zagranicznymi Partiami Komunistycznymi od 03.1953 do 1954, później m.in. redaktor gazety „Prawda” od 1955 do 1960 oraz zastępca głównego redaktora gazety „Prawda” od 1961 do 1962
Boris Nikołajewicz PONOMARIOW (2)/ur. 4 (17).01.1905, zm. 21.12.1995/(bez stopnia)/kandydat na członka Biura Politycznego KC KPZR od 05.1972 do 02.1986, członek Komitetu Centralnego KPZR od 02.1956 do 04.1989, kandydat na członka Komitetu Centralnego KPZR od 10.1952 do 02.1956	1955 – 25.02.1986	jednocześnie sekretarz KC KPZR od 10.1961 do 02. 1986 oraz kandydat na członka Biura Politycznego KC KPZR od 05.1972 do 02.1986, uprzednio m.in. zastępca kierownika Wydziału Informacji Międzynarodowej KC WKP (b) od 1944 do 07.1946, I zastępca naczelnika Radzieckiego Biura Informacyjnego przy Radzie Ministrów ZSRR od 07.1946 do 07.1947, naczelnik Radzieckiego Biura Informacyjnego przy Radzie Ministrów ZSRR od 07.1947 do 1949, I zastępca przewodniczącego Komisji ds. Polityki Zagranicznej KC WKP (b)/KPZR od 03.1949 do 10.1952, I zastępca przewodniczącego Komisji ds. Współpracy z Zagra-

pomiędzy wspomnianym wydziałem a MSZ – C. Andrew, V. Mitrokhin, *The World Was Going Our Way...*, s. 10–11; Central Intelligence Agency, *The Soviet Foreign Policy Apparatus...*, s. 15 (<http://www.foia.cia.gov>)

³⁶ R. Staar, *Foreign Policies of the Soviet Union...*, s. 33; G. Knopp, *Elita szpiegów...*, s. 13.

³⁷ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Международный отдел ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/07749.asp)

1	2	3
		nicznymi Partiami Komunistycznymi KC KPZR od 10.1952 do 03.1953 oraz I zastępca przewodniczącego Wydziału ds. Współpracy z Zagranicznymi Partiami Komunistycznymi KC KPZR od 03.1953 do 1955
Anatolij Fjodorowicz DOBRYNIN (3)/ur. 16.11.1919, zm. 6.04.2010/(bez stopnia)/członek Komitetu Centralnego KPZR od 04.1971 do 07.1990, kandydat na członka Komitetu Centralnego KPZR od 04.1966 do 03.1971	6.03.1986 – 30.09.1988	jednocześnie sekretarz KC KPZR od 03.1986 do 09.1988, uprzednio m.in. pomocnik ministra spraw zagranicznych ZSRR od 1955 do 1957, zastępca sekretarza generalnego ONZ od 1957 do 1959, kierownik Wydziału Krajów Ameryki MSZ od 02.1960 do 01.1962 oraz ambasador ZSRR w Stanach Zjednoczonych od 01.1962 do 05.1986, później m.in. doradca ds. międzynarodowych przewodniczącego Prezydium Rady Najwyższej ZSRR i prezydenta ZSRR od 10.1988 do 12.1991
Walentyn Michajłowicz FALIN (4)/ur. 3.04.1926/(bez stopnia)/członek Komitetu Centralnego KPZR od 04.1989 do 08.1991, kandydat na członka Komitetu Centralnego KPZR od 03.1986 do 04.1989	30.09.1988 – 29.08.1991	jednocześnie sekretarz KC KPZR od 07.1990 do 08.1991, uprzednio m.in. kierownik 2 Wydziału (europejskiego ds. W. Brytanii) MSZ od 1966 do 08.1968, kierownik 3 Wydziału (europejskiego ds. RFN) MSZ od 08.1968 do 01.1971, ambasador ZSRR w RFN od 02.1971 do 09.1978, I zastępca kierownika Wydziału Propagandy Zagranicznej KC KPZR od 09.1978 do 12.1982, komentator polityczny gazety „Izwestia” od 12.1982 do 1986, przewodniczący Agencji Prasowej „Nowosti” od 1986 do 1988

Źródła:

(1) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Степанов Василий Павлович (<http://www.knowbysight.info/SSS/05170.asp>); Георгий Жуков. *Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы* (орг. В. Наумов), Международный Фонд „Демократия”, Москва 2001, s. 780; А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 54.

(2) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Пономарёв Борис Николаевич (<http://www.knowbysight.info/PPP/05171.asp>); Н. Зенькович, *Самые закрытые люди...*, s. 437–440; Department of State, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I..., August 1960, s. 4; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I..., November 1963, s. A6; *idem*, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I..., December 1975, s. 36; *idem*, *Directory of Soviet Officials: National Organisations...*, May 1981, s. 3–4, 9, 17; *idem*, *Rejuvenating the Soviet Party Apparatus*, Directorate of Intelligence, 1 February 1986, CSI-2001-00004 [raport odtajniony 30.01.2001 r.], s. 3 (<http://www.foia.cia.gov>); А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 54; *Who's Who*

in the Socialist Countries..., s. 488; A. Knight, *The KGB...*, s. 286; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, London 2000, s. 373–375, 381, 384, 394; W. Laqueur, *A World of Secrets: The Uses and Limits of Intelligence*, New York 1985, s. 241; T. Wolton, *Le KGB en France*, Paris 1986, s. 180; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 52.

(3) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Добрынин Анатолий Фёдорович (<http://www.knowbysight.info/DDD/02443.asp>); Н. Зенькович, *Самые закрытые люди...*, s. 142–144; А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 54; *Who's Who in the Socialist Countries...*, s. 129; A. Knight, *The KGB...*, s. 286; A. Rahr, *Biographies of the Soviet Party Elite [w:] Elite and Political Power...*, s. 88; Central Intelligence Agency, *Gorbachev's New Foreign Policy Apparatus*, 1 August 1987, CSI-2001-00004 [raport odtajniony 30.01.2001 r.], s. 7 (<http://www.foia.cia.gov>); R. Staar, *Foreign Policies of the Soviet Union*, Stanford 1991, s. 45.

(4) *Международный Объединенный Биографический Центр*: Валентин Михайлович Фалин (http://www.peoples.ru/state/ambassador/valentin_falin/index.html); Н. Зенькович, *Самые закрытые люди...*, s. 593–595; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: National Organizations...*, February 1989, s. 7; *Who's Who in the Socialist Countries...*, s. 152; А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 54; G. Knopp, *Elita szpiegów*, Warszawa 2004, s. 13.

Pewne elementy zewnętrznych uprawnień nadzorczych w stosunku do wywiadu KGB posiadał także, powstały w lutym 1957 r. na skutek rozdzielenia Wydziału ds. Współpracy z Zagranicznymi Partiami Komunistycznymi KC KPZR, Wydział ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi i Robotniczymi Państw Socjalistycznych KC KPZR (*Отдел по связям с коммунистическими и рабочими партиями социалистических стран ЦК КПСС*)³⁸. Był on mniej liczny od Wydziału Międzynarodowego ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi Państw Kapitalistycznych KC KPZR. Kierownikowi jednostki (zob. tabela nr 4) podlegał bowiem pierwszy zastępca i zaledwie dwóch do trzech „zwykłych zastępców” nadzorujących kilka sektorów geograficznych³⁹, w ra-

³⁸ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел по связям с коммунистическими и рабочими партиями социалистических стран ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/00548.asp); W. Laqueur, *A World of Secrets...*, s. 241; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 53.

³⁹ P. Kostikow, *Widziane z Kremla: Moskwa-Warszawa. Gra o Polskę*, Warszawa 1992, s. 26, 31–32; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: National Organizations*, National Foreign Assessment Center, May 1981, CR 81-11343, s. 18–19; *idem*, *The Soviet Foreign Policy Apparatus: Research Study*, 1 June 1976, CSI-2001-00003 [odtajniony 29.01.2001 r.], s. 12–13; (<http://www.foia.cia.gov>). Wiadomo, że do końca 1970 r. w wydziale funkcjonowały sektory: niemiecki (zajmujący się zagadnieniami dotyczącymi NRD), polsko-czechosłowacki, rumuńsko-węgierski, bułgarsko-jugosłowiańsko-albański, chiński, północno-wietnamsko-mongolsko-północnokoreański oraz sektor obsługi zagranicznych delegacji partyjnych. Od grudnia 1970 r. z sektora polsko-czechosłowackiego wyodrębniono odrębne sektory: polski i czechosłowacki, a w latach siedemdziesiątych podobnie podzielono (na odrębne jednostki) sektor północnowietnamsko-mongolsko-północnokoreański. Ponadto utworzono wówczas specjalny sektor ekonomiczny (monitorujący współpracę w ramach RWPG). W chwili powstania wydziału najliczniejszy był sektor bułgarsko-jugosłowiańsko-albański (ze stanem 10 pracowników w 1957 r.), a najmniej liczny – niemiecki (4 pracowników) – Л. Млечин, *Андронов...*, s. 66; P. Kostikow,

mach których: analizowano rozwój sytuacji wewnętrznej w zakresie spraw wewnątrzpartyjnych, społeczno-politycznych i ekonomicznych (sprawy wojskowe znajdowały się poza zakresem kompetencji wydziału) w państwach socjalistycznych, wykorzystując raporty KGB i GRU (choć w mniejszym zakresie niż w przypadku Wydziału Międzynarodowego ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi Państw Kapitalistycznych KC KPZR), Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Handlu Zagranicznego (*Министерства внешней торговли СССР*)⁴⁰ oraz kanały własne (oparte na oficjalnych i nieoficjalnych informacjach uzyskiwanych podczas nieustannych wyjazdów pracowników wydziału do poszczególnych krajów). Na bieżąco monitorowano także współpracę tych państw ze Związkiem Radzieckim, dokonując okresowych ocen jej rezultatów i sugerując ewentualne propozycje zmian, jak również przygotowywano materiały na wszystkie spotkania delegacji partyjnych różnych szczebli. Kierownik wydziału był zarazem władny rekomendować I sekretarzowi (generalnemu) KC KPZR, a za jego pośrednictwem Sekretariatowi i Biuru Politycznemu, podjęcie określonych decyzji w kwestiach dotyczących relacji ZSRR z państwami socjalistycznymi. Ponadto jednostka była zobowiązana pośredniczyć we wszystkich kontaktach jakichkolwiek centralnych cywilnych organów i instytucji radzieckich z ich odpowiednikami w pozostałych krajach bloku⁴¹. W chwili utworzenia wydział zatrudniał ok. 50 pracowników merytorycznych (głównie referentów i młodszych referentów) oraz ok. 10 pracowników personelu pomocniczego⁴².

W październiku 1988 r. Wydział ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi i Robotniczymi Państw Socjalistycznych KC KPZR został rozwiązany, a jego funkcje przejęła nowo utworzona sekcja w Wydziale Międzynarodowym KC KPZR⁴³.

Widziane z Kremla..., s. 32, 200; M. Rogulski, *Tajemna współpraca: Jak upadła PRL*, Warszawa 1993, s. 34; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: National Organisations...*, s. 18–19; *idem*, *The Politburo and Soviet Decision-Making*, Directorate of Intelligence, 1 April 1972, CSI-2001-00027 [raport odtajniony 11.2003 r.], s. 68 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *Soviet Foreign Policy Apparatus...*, s. 13 (<http://www.foia.cia.gov>)

⁴⁰ Po połączeniu 15 stycznia 1988 r. wspomnianego ministerstwa z Państwowym Komitetem ds. Zagranicznej Współpracy Gospodarczej ZSRR (*Госкомитетом по внешним экономическим связям СССР*) przemianowano je w Ministerstwo Zagranicznej Współpracy Gospodarczej ZSRR (*Министерство внешних экономических связей СССР*) – *Совет Народных Комиссаров СССР, Совет Министров СССР, Кабинет Министров СССР 1923–1991...*, s. 46–47, 129.

⁴¹ P. Kostikow, *Widziane z Kremla...*, s. 24–26; M. Rogulski, *Tajemna współpraca...*, s. 31, 35, 47–48; Л. Млечин, *Андропов...*, s. 65; Central Intelligence Agency, *The Soviet Foreign Policy Apparatus...*, s. 12–13 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *The Politburo and Soviet Decision-Making...*, s. 68–69 (<http://www.foia.cia.gov>); W. Laqueur, *A World of Secrets...*, s. 241; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 53; J. Hough, M. Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed...*, s. 414.

⁴² Л. Млечин, *Андропов...*, s. 66.

⁴³ *Справочник по истории Коммунистической партии...: Отдел по связям с коммунистическими и рабочими партиями социалистических стран ЦК КПСС* <http://www.knowbysight.info/>

Tabela 4. Kierownicy Wydziału ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi i Robotniczymi Państw Socjalistycznych KC KPZR w latach 1957–1988

Imiona i nazwisko (źródła)/data urodzenia i zgonu/stopień wojskowy w okresie sprawowania funkcji/członkostwo w Prezydium (Biurze Politycznym), Komitecie Centralnym KPZR	Okres pełnienia funkcji	Ważniejsze funkcje pełnione podczas służby (pracy zawodowej)
1	2	3
Jurij Władimirowicz ANDROPOW (1)/ur. 2(15).06.1914, zm. 9.02.1984/(bez stopnia)/członek Biura Politycznego KC KPZR od 04.1973 do 02.1984, kandydat na członka Biura Politycznego KC KPZR od 06.1967 do 04.1973, członek Komitetu Centralnego KPZR od 10.1961 do 02.1984	koniec 02.1957 – 05.1967	jednocześnie sekretarz KC KPZR od 11.1962 do 06.1967, uprzednio m.in. instruktor w KC WKP (b)/KPZR od 07.1951 do 03.1953, kierownik sektora w KC KPZR od 03.1953 do 07.1953, w rezerwie MSZ ZSRR od 07.1953 do 09.1953, radca ambasady ZSRR na Węgrzech od 10.1953 do 07.1954 oraz ambasador ZSRR na Węgrzech od 07.1954 do 02.1957, później przewodniczący KGB od 05.1967 do 05.1982, sekretarz KC KPZR od 05.1982 do 11.1982 oraz sekretarz generalny KC KPZR od 11.1982 do 02.1984 i jednocześnie przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej ZSRR od 06.1983 do 02.1984
Konstantin Wiktorowicz RUSAKOW (2)/ur. 18(31).12.1909, zm. 29.12.1993/(bez stopnia)/członek Komitetu Centralnego KPZR od 04.1971 do 02.1986	p.o. 05.1967 – 1968–1972	jednocześnie I zastępca kierownika Wydziału ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi i Robotniczymi Państw Socjalistycznych KC KPZR od ok. 1966 do 1968, uprzednio m.in. minister przemysłu rybnego od 02.1950 do 05.1952, zastępca ministra przemysłu rybnego od 05.1952 do 1953, kierownik wydziału w Zarządzie Wykonawczym Rady Ministrów ZSRR od 1953 do 03.1955, pomocnik zastępcy przewodniczącego Rady Ministrów ZSRR

2_KPSS/00548.asp); R. Staar, *Foreign Policies of the Soviet Union...*, s. 33, 77; A. Ogushi, *The Demise of the Soviet Communist Party...*, s. 41.

1	2	3
		<p>od 04.1955 do 06.1955, zastępca ministra przemysłu rybnego od 06.1955 do 07.1956, I zastępca ministra przemysłu rybnego od 07.1956 do końca 1957, radca ambasady ZSRR w Polsce od 1958 do 01.1960, pracownik KC KPZR od 02.1960 do 02.1962, ambasador ZSRR w Mongolii od 02.1962 do 11.1963, instruktor i kierownik sektora w KC KPZR od 11.1963 do ok. 1965 oraz zastępca kierownika Wydziału ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi i Robotniczymi Państw Socjalistycznych KC KPZR od ok. 1965 do ok. 1966, później m.in. pomocnik sekretarza generalnego KC KPZR od 1972 do 05.1977</p>
<p>Konstantin Fjodorowicz KATUSZEW (3)/ur. 1.10.1927, zm. 5.04.2010/(bez stopnia)/członek Komitetu Centralnego KPZR od 04.1966 do 07.1990</p>	<p>1972 – 18.03.1977</p>	<p>jednocześnie sekretarz KC KPZR od 04.1968 do 05.1977, uprzednio m.in. I sekretarz gorkowskiego Komitetu Miejskiego KPZR od 1963 do 12.1965 oraz I sekretarz gorkowskiego Komitetu Obwodowego KPZR od 12.1965 do 04.1968, później zastępca przewodniczącego Rady Ministrów ZSRR od 03.1977 do 07.1982, ambasador ZSRR na Kubie od 07.1982 do 11.1985, przewodniczący Państwowego Komitetu ds. Zagranicznej Współpracy Gospodarczej od 11.1985 do 01.1988 oraz minister zagranicznej współpracy gospodarczej od 01.1988 do 11.1991</p>
<p>Konstantin Wiktorowicz RUSAKOW (4) zob. wyżej</p>	<p>18.03.1977 – 25.02.1986</p>	<p>jednocześnie sekretarz KC KPZR od 05.1977 do 02.1986, uprzednio m.in. kierownik Wydziału ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi i Robotniczymi Państw Socjalistycznych KC KPZR od 1968 do 1972 oraz pomocnik sekretarza generalnego KC KPZR od 1972 do 05.1977</p>

1	2	3
Wadim Andriejewicz MIEDWIE-DIEW (5)/ur. 29.03.1929/(bez stopnia)/członek Biura Politycznego KC KPZR od 09.1988 do 07.1990, członek Komitetu Centralnego KPZR od 03.1986 do 07.1990	6.03.1986 – 30.09.1988	jednocześnie sekretarz KC KPZR od 02.1986 do 07.1990, uprzednio m.in.sekretarz leningradzkiego Komitetu Miejskiego KPZR od 03.1968 do 12.1970, zastępca kierownika Wydziału Propagandy KC KPZR od 01.1971 do 1978, rektor Akademii Nauk Społecznych przy KC KPZR od 04.1978 do 07.1983 oraz kierownik Wydziału Nauki i Szkolnictwa KC KPZR od 08.1983 do 02.1986, później m.in. członek Biura Politycznego KC KPZR i jednocześnie przewodniczący Komisji Ideologicznej KC KPZR od 09.1988 do 1990, członek Rady przy Prezydencie ZSRR od 07.1990 do 03.1991 oraz doradca prezydenta ZSRR od 03.1991 do 12.1991

Źródła:

(1) Лубянка. *Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991...*, s. 251–252; *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Андропов Юрий Владимирович (<http://www.knowbysight.info/AAA/01021.asp>); Central Intelligence Agency, *Andropov's Early Career* [w:] *Intelligence Report: The KGB's Role in Soviet Politics...*, s. A–1 do A–3 (<http://www.foia.cia.gov>); Н. Зенькович, *Самые закрытые люди...*, s. 22–29; В. Ивкин, *Биографические справки*, „Источик” 1997, nr 2, s. 140; Department of State, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I..., August 1960, s. 4; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I..., November 1963, s. A6; *idem*, *Revisions to Directory of Soviet Officials*, Vol. I..., February 1966, s. A3; *Совет Народных Комиссаров СССР, Совет Министров СССР, Кабинет Министров СССР 1923–1991*, Москва 1999, s. 171–172.

(2) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Русаков Константин Викторович (<http://www.knowbysight.info/RRR/03701.asp>); Н. Зенькович, *Самые закрытые люди...*, s. 494–495; *Who's Who in the Socialist Countries...*, s. 524; *Совет Народных Комиссаров СССР, Совет Министров СССР...*, s. 417.

(3) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Катушев Константин Фёдорович (<http://www.knowbysight.info/ККК/03085.asp>); Н. Зенькович, *Самые закрытые люди...*, s. 240–242; *Who's Who in the Socialist Countries...*, s. 272; В. Ивкин, *Биографические справки*, „Источик” 1996, nr 4, s. 182; *Совет Народных Комиссаров СССР, Совет Министров СССР...*, s. 291.

(4) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Русаков Константин Викторович (<http://www.knowbysight.info/RRR/03701.asp>); Н. Зенькович, *Самые закрытые люди...*, s. 495–496; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: National Organizations...*, May 1981, s. 4, 10, 18; *Совет Народных Комиссаров СССР, Совет Министров СССР...*, s. 417.

(5) Н. Зенькович, *Самые закрытые люди...*, s. 351–356; A. Rahr, *Biographies of the Soviet Party Elite* [w:] *Elites and Political Power...*, s. 88–89; Central Intelligence Agency, *Rejuvenating the Soviet Party Apparatus...*, s. 3 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *Gorbachev's Reorganization of the*

Party: Breaking the Stranglehold of the Apparatus, Directorate of Intelligence, 1 June 1989, brak sygnatury, s. 2 (<http://www.foia.cia.gov>); S. Banzie, H. Plater-Zyberk, *Soviet Union* [w:] *The RUSI Soviet-Warsaw Pact Yearbook...*, s. 129.

Pewne zadania dla wywiadu KGB zlecał także utworzony w marcu 1978 r. Wydział Propagandy Międzynarodowej KC KPZR (*Отдел внешнеполитической пропаганды ЦК КПСС*)⁴⁴, przemianowany od 1982 r. na Wydział Informacji Międzynarodowej KC KPZR (*Отдел международной информации ЦК КПСС*)⁴⁵. Do zakresu kompetencji jego kierownika (zob. tabela 5), dwóch zastępców⁴⁶ i podległego mu personelu należał odpowiedni sposób prezentacji spraw międzynarodowych (uzgadniany wcześniej z Wydziałem Międzynarodowym ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi Państw Kapitalistycznych KC KPZR) służący zapewnieniu maksymalnych korzyści wizerunkowi Związku Radzieckiego za granicą oraz krzewieniu antyzachodnich stereotypów w świecie. Zadaniem jednostki było w szczególności koordynowanie oraz bardziej efektywne wykorzystanie różnych kanałów działalności propagandowej radzieckich środków masowego przekazu (zwłaszcza audycji Radia „Moskwa” nadawanych w czterdziestu językach, agencji prasowych TASS i „Nowosti”, a nadto niektórych tytułów prasowych) wobec zagranicy, jak również organizowanie różnorodnych kampanii dezinformacyjnych na zlecenie Wydziału Międzynarodowego ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi Państw Kapitalistycznych KC KPZR i w ścisłym współdziałaniu z wywiadem KGB⁴⁷. Brak jest natomiast danych odnoszących się do struktury wewnętrznej i liczebności wydziału (choć była zapewne mniejsza od liczebności Wydziału Międzynarodowego ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi Państw Kapitalistycznych KC KPZR). W kwietniu 1986 r., na fali wzbierającej w Związku Radzieckim gorbaczowowskiej „pierestrojki”, podjęto decyzję o rozwiązaniu wydziału, a jego funkcje przekazano ponownie Wydziałowi Międzynarodowemu ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi Państw Kapitalistycznych KC KPZR⁴⁸.

⁴⁴ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел внешнеполитической пропаганды ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/06517.asp)

⁴⁵ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел международной информации ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/06517.asp)

⁴⁶ Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: National Organisations...*, May 1981, s. 18.

⁴⁷ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 92; Central Intelligence Agency, *Review of Soviet Internal Affairs*, 1 April 1978, CSI-2001-00003 [odtajniony 29.01.2001 r.], s. 3–4 (<http://www.foia.cia.gov>); R. Heuer, *Soviet Organization and Doctrine for Strategic Deception* [w:] *Soviet Strategic Deception...*, s. 28; R. Schultz, *The Soviet Union and Revolutionary Warfare...*, s. 32–33; T. Wolton, *Le KGB en France...*, s. 184–185; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 52–53; A. Knight, *The KGB...*, s. 286–287; W. Laqueur, *A World of Secrets...*, s. 241.

⁴⁸ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел международной информации ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/06517.asp); A. Knight, *The KGB...*, s. 287; R. Staar, *Foreign Policies of the Soviet Union...*, s. 77–78.

**Tabela 5. Kierownicy Wydziału Propagandy Międzynarodowej
(Wydziału Informacji Międzynarodowej) KC KPZR w latach 1978–1986**

Imiona i nazwisko (źródła)/data urodzenia i zgonu/stopień wojskowy w okresie sprawowania funkcji/członkostwo w Prezydium (Biurze Politycznym), Komitecie Centralnym KPZR	Okres pełnienia funkcji	Ważniejsze funkcje pełnione podczas służby (pracy zawodowej)
Leonid Mitrofanowicz ZAMIATIN (1)/ur. 9.03.1922/(bez stopnia)/członek Komitetu Centralnego KPZR od 03.1976 do 07.1990	21.03.1978 – 10.04.1986	uprzednio m.in. zastępca kierownika Wydziału Krajów Ameryki/Stanów Zjednoczonych MSZ od 07.1960 do 1962, kierownik Wydziału Prasy MSZ od 1962 do 03.1970 oraz dyrektor generalny Agencji TASS przy Radzie Ministrów ZSRR od 04.1970 do 03.1978, później ambasador ZSRR w Wielkiej Brytanii od 04.1986 do 11.1991

Źródła:

(1) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Замятин Леонид Митрофанович (<http://www.knowbysight.info/ZZZ/02675.asp>); Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I: *National Organizations, National Foreign Assessment Center*, September 1978, CR 78-14025, s. 22; *idem*, *Directory of Soviet Officials: National Organizations...*, May 1981, s. 12, 18; *idem*, *Review of Soviet Internal Affairs*, 1 April 1978, CSI-2001-00003 [odtajniony 29.01.2001 r.], s. 3–4 (<http://www.foia.cia.gov>); *idem*, *Rejuvenating the Soviet Party Apparatus...*, s. 3 (<http://www.foia.cia.gov>); A. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 54; *Who's Who in the Socialist Countries...*, s. 696; T. Wolton, *Le KGB en France...*, s. 184; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 52.

Pośredni nadzór nad wyjeżdżającymi za granicę oficerami radzieckiego wywiadu sprawowała też utworzona na początku 1950 r. Komisja ds. Wyjazdów za Granicę przy KC WKP (b) (*Комиссия по выездам за границу при ЦК ВКП(б)*) (od 13 października 1952 r. – KPZR)⁴⁹, a po jej likwidacji w lipcu 1959 r. zadania te przejął powstały jeszcze w październiku 1952 r. Wydział Kadr Organów Dyplomatycznych i Handlu Zagranicznego KC KPZR (*Отдел кадров дипломатических и внешнеэкономических органов ЦК КПСС*)⁵⁰, przemianowany w grudniu 1962 r. na Wydział Kadr Organów Dyplomatycznych i Zagraniczno-Gospodarczych KC KPZR (*Отдел кадров дипломатических и внешнеэконо-*

⁴⁹ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Комиссия по выездам за границу при ЦК ВКП(б) (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/00528.asp)

⁵⁰ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел кадров дипломатических и внешнеэкономических органов ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/00528.asp); Л. Млечин, *Особая папка...*, s. 140.

мических органов ЦК КПСС)⁵¹. Jego sukcesorem został z kolei w maju 1965 r. Wydział Kadr Zagranicznych KC KPZR (*Отдел заграничных кадров ЦК КПСС*)⁵², a ostateczną nazwę – Wydziału KC KPZR ds. Pracy z Kadrami Zagranicznymi i Wyjazdów za Granicę (*Отдела ЦК КПСС по работе с заграничными кадрами и выездам за границу*) – nadano mu dopiero w marcu 1973 r.⁵³. Poza zatwierdzaniem nominacji na stanowiska rezydentów KGB, GRU i attaché wojskowych (podejmowanych niezależnie od analogicznych decyzji Wydziału Organów Administracyjnych KC KPZR), a także wyjazdów zagranicznych funkcjonariuszy KGB i GRU, jak również desygnacji ambasadorów, konsulów i przedstawicieli handlowych, a dodatkowo pozakrajowych podróży służbowych pracowników Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz Ministerstwa Handlu Zagranicznego, do kierownika wydziału (zob. tabela nr 6), jego pierwszego zastępcy⁵⁴ i podległego mu personelu należała ponadto kontrola wszelkich struktur partyjnych, funkcjonujących poza granicami Związku Radzieckiego (na terenie przedstawicielstw dyplomatycznych i handlowych oraz przedsiębiorstw) realizowana poprzez oddelegowywanych do nich pracowników wydziału⁵⁵. W październiku 1988 r. Wydział KC KPZR ds. Pracy z Kadrami Zagranicznymi i Wyjazdów za Granicę został rozwiązany, a jego funkcje przejął Wydział Międzynarodowy KC KPZR⁵⁶.

Analogicznych do centralnych organów partyjnych uprawnień nadzorczych w stosunku do wywiadu KGB nie posiadała natomiast Rada Ministrów ZSRR. Jej relacje z komitetem ograniczały się głównie do formalnego wydzielenia na jego rzecz środków budżetowych, o wysokości których decydował faktycznie I sekretarz (generalny) KC KPZR, a ponadto do protokolarnego mianowania zastępców przewodniczącego oraz zatwierdzania członków Kolegium KGB⁵⁷.

⁵¹ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел кадров дипломатических и внешнеэко-номических органов ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/00528.asp)

⁵² *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел заграничных кадров ЦК КПСС (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/00528.asp)

⁵³ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел ЦК КПСС по работе с заграничными кадрами и выездам за границу (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/10270.asp)

⁵⁴ Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials: National Organisations...*, May 1981, s. 16.

⁵⁵ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 36; O. Пеньковский, *Записки из тайника...*, s. 311–312; Л. Млечин, *Особая папка...*, s. 139–140; *Материалы дела о проверке...*, s. 21; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 50–51; J. Hough, M. Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed...*, s. 414; W. Laqueur, *A World of Secrets...*, s. 241; P. Deriabin, T.H. Bagley, *op.cit.*, s. 92.

⁵⁶ *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Отдел ЦК КПСС по работе с заграничными кадрами и выездам за границу (http://www.knowbysight.info/2_KPSS/10270.asp); A. Ogushi, *The Demise of the Soviet Communist Party...*, s. 41.

⁵⁷ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, 1985, k. 35; *Материалы дела о проверке...*, s. 31–32; P. Deriabin, T.H. Bagley, *op. cit.*, s. 98; *КПСС и КГБ* [w:]

Tabela 6. Kierownicy Komisji ds. Wyjazdów za Granicę (Wydziału Kadr Organów Dyplomatycznych i Handlu Zagranicznego, Wydziału Kadr Organów Dyplomatycznych i Zagraniczno-Gospodarczych, Wydziału Kadr Zagranicznych, Wydziału ds. Pracy z Kadrami Zagranicznymi i Wyjazdów za Granicę) KC KPZR w latach 1955–1988

Imiona i nazwisko (źródła)/data urodzenia i zgonu/stopień wojskowy w okresie sprawowania funkcji/członkostwo w Prezydium (Biurze Politycznym), Komitecie Centralnym KPZR	Okres pełnienia funkcji	Ważniejsze funkcje pełnione podczas służby (pracy zawodowej)
1	2	3
Aleksandr Siemionowicz PANIUSZKIN (1)/ur. 1(14).08.1905, zm. 12.11.1974/gen. mjr (31.05.1954)/kandydat na członka Komitetu Centralnego KPZR od 10.1952 do 02.1956	07.1959 – 14.03.1973	uprzednio m.in. I zastępca kierownika Wydziału Informacji Międzynarodowej KC WKP (b) od 09.1944 do 05.1947, główny sekretarz Komitetu Informacji przy RM ZSRR od 05.1947 do 11.1947, ambasador ZSRR w Stanach Zjednoczonych od 10.1947 do 06.1952 i jednocześnie rezydent KI/MGB w Waszyngtonie od 11.1947 do 06.1952, ambasador ZSRR w ChRL od 06.1952 do 03.1953, naczelnik 2 Zarządu Głównego (ds. wywiadu zagranicznego) MWD od 07. 1953 do 03.1954 oraz naczelnik 1 Zarządu Głównego (ds. wywiadu zagranicznego) KGB od 03.1954 do 06.1955 i jednocześnie członek KGB od 03.1954 do 06.1955
Piotr Andriejewicz ABRASIMOW (2)/ur. 3(16).05.1912, zm. 16.02.2009/(bez stopnia)/członek Komitetu Centralnego KPZR od 10.1961 do 02.1986	04.1973 – 03.1975	uprzednio m.in. I zastępca przewodniczącego Rady Ministrów Białoruskiej SRR od 12.1948 do 06.1950 oraz od 11.1952 do 07.1955, sekretarz KC WKP (b)/KPZR Białorusi od 06.1950 do 09.1952 oraz od 07.1955 do 01.1957, radca ambasady ZSRR w ChRL od pocz. 1957 do 10.1957, ambasador ZSRR w Polsce od 10.1957 do 02.1961, I sekretarz smoleńskiego Komitetu Obwodowego KPZR od 02.1961

Экспертное заключение... (<http://www.memo.ru/history/exp-kpss/Chapter5.htm>); *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991...*, s. 694–695; A. Knight, *The KGB...*, s. 121.

1	2	3
		do 12.1962, ambasador ZSRR w NRD od 12.1962 do 09.1971 oraz ambasador ZSRR we Francji od 09.1971 do 04.1973, później ambasador ZSRR w NRD od 03.1975 do 05.1983, przewodniczący Głównego Zarządu ds. Turystyki Zagranicznej przy RM ZSRR od 05.1983 do 02.1985 oraz ambasador ZSRR w Japonii od 02.1985 do 05.1986
Nikołaj Michajłowicz PIEGOW (3)/ur. 3(16).04.1905, zm. 19.04.1991/(bez stopnia)/kandydat na członka Prezydium KC KPZR od 10.1952 do 03.1953, członek Komitetu Centralnego WKP (b)/KPZR od 03.1939 do 02.1986 (!)	12.1975 – 12.1982	uprzednio m.in. kierownik Wydziału Przemysłu Lekkiego KC WKP (b) od 07.1948 do pocz. 1952, kierownik Wydziału Organów Partyjnych, Związkowych i Komsomolskich KC WKP (b) od pocz. 1952 do 10.1952, sekretarz KC KPZR od 10.1952 do 03.1953, sekretarz Prezydium Rady Najwyższej ZSRR od 03.1953 do 07.1956, ambasador ZSRR w Iranie od 08.1956 do 06.1963, ambasador ZSRR w Algierii od 01.1964 do 06.1967, ambasador ZSRR w Indiach od 06.1967 do 04.1973 oraz zastępca ministra spraw zagranicznych od 05.1973 do 10.1975
Stiepan Wasiljewicz CZERWONIENKO (4)/ur. 3(16).09.1915, zm. 11.07.2003/(bez stopnia)/członek Komitetu Centralnego KPZR od 10.1961 do 04.1989	12.1982 – 30.09.1988	uprzednio m.in. kierownik Wydziału Nauki i Szkolnictwa Wyższego KC KPZR Ukrainy od ok. 1955 do 06.1956, sekretarz KC KPZR Ukrainy od 06.1956 do 10.1959, ambasador ZSRR w ChRL od 10.1959 do 04.1965, ambasador ZSRR w Czechosłowacji od 04.1965 do 04.1973 oraz ambasador ZSRR we Francji od 04.1973 do 01.1982, później m.in. radca w MSZ ZSRR od 1989 do 1991

Źródła:

(1) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Панюшкин Александр Семёнович (<http://www.knowbysight.info/PPP/05178.asp>); *Кто руководил НКВД 1934–1941. Справочник*, ред. Н. Охотин, А. Рогинский, Москва 1999, s. 333; А. Колпакиди, Д. Прохоров, *Внешняя разведка России*, Санкт-Петербург–Москва 2001, s. 132–134; Л. Млечин, *Особая*

панка..., s. 140; О. Пеньковский, *Записки из тайника...*, s. 311; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I..., November 1963, s. A6; *idem*, *Revisions to Directory of Soviet Officials*, Vol. I..., February 1966, s. A3.

(2) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Абрахимов Пётр Андреевич (<http://www.knowbysight.info/AAA/00859.asp>); А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 54; *Who's Who in the Socialist Countries...*, s. 4; *Совет Народных Комиссаров СССР, Совет Министров СССР...*, s. 164.

(3) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Пегов Николай Михайлович (<http://www.knowbysight.info/PPP/04525.asp>); Н. Зенькович, *Самые закрытые люди...*, s. 414–415; Central Intelligence Agency, *Directory of Soviet Officials*, Vol. I..., September 1978, s. 18; *idem*, *Directory of Soviet Officials: National Organizations...*, May 1981, s. 16; А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 54; *Who's Who in the Socialist Countries...*, s. 467; В. Ивкин, *Биографические справки, „Источник”* 1997, nr 3, s. 148.

(4) *Справочник по истории Коммунистической партии...*: Червоненко Степан Васильевич (<http://www.knowbysight.info/ChCC/04215.asp>); А. Шевякин, *Система безопасности СССР...*, s. 54; А. Rahr, *Biographies of the Soviet Party Elite [w:] Elites and Political Power...*, s. 90–91; *Who's Who in the Socialist Countries...*, s. 103.

Wnioski

Funkcjonujący w ramach centralnego aparatu partyjnego system nadzoru zewnętrznego nad działalnością wywiadu KGB oparty był w latach 1954–1989 na formalnie trójszczeblowym mechanizmie kontroli i oddziaływania adekwatnym do oficjalnej rangi organu pełnionej w shierchizowanej strukturze KC KPZR. Tworzyli go kolejno: I sekretarz (generalny) KC KPZR, jeden z sekretarzy KC, któremu powierzono w Sekretariacie „kuratę” nad organami bezpieczeństwa oraz dwóch do pięciu (w zależności od okresu) kierowników wydziałów Komitetu Centralnego, spośród których najważniejszą rolę pełnili szefowie: Wydziału Organów Administracyjnych i Wydziału Międzynarodowego ds. Współpracy z Partiami Komunistycznymi Państw Kapitalistycznych (wraz z ich tytułarnymi „sukcesorami” organizacyjnymi).

Pod względem faktycznym I sekretarz (generalny) dążył jednak, zazwyczaj skutecznie, do maksymalnego osłabienia oddziaływania „resortowego” sekretarza na organy bezpieczeństwa, osobiście uzgadniając większość spraw z tego zakresu z bardziej „zaufanym” kierownikiem pierwszego ze wspomnianych wydziałów, na którego nominację miał ponadto niemal zupełny wpływ. Dodatkowo utrzymywał równoległe kontakty z przewodniczącym komitetu, a często także z naczelnikami najważniejszych zarządów KGB (w tym wywiadu). Taka sieć powiązań, pod warunkiem nieustannego kultywowania bliskich relacji ze wspomnianymi urzędnikami, zapewniała mu kluczowy wpływ na funkcjonowanie aparatu bezpieczeństwa, będącego podstawowym narzędziem utrzymywania przez niego kontroli nad centralnymi organami partii, pozwalając zarazem (za pomocą wykorzystania

wszelkich dostępnych środków operacyjnych) na lokalizowanie i neutralizowanie potencjalnych oponentów politycznych nawet z grona członków Politbiura. Szef KPZR był zatem osobą najbardziej zainteresowaną w szerokim propagowaniu fikcji wyrażonej w ramach hasła o „sprawowaniu kontroli partyjnej nad aparatem bezpieczeństwa”, gdyż zmiana status quo (pociągająca za sobą jego realne wdrożenie) musiałaby bowiem doprowadzić do ostatecznego zakończenia ery dożywotnio panujących partyjnych bossów. Z kolei casusy przewrotów pałacowych z lat 1964 i 1991 były rezultatem narastających sprzeczności interesów politycznych pomiędzy priorytetami ówczesnych szefów KPZR (Chruszczowa i Gorbaczowa) oraz KGB (Siemiczastnego i Kriuczkowa), przy jednoczesnym, stanowczym, poparciu przez kierowników Wydziału Organów Administracyjnych (Legislacji i Problemów Prawnych) struktur siłowych, co przyczyniło się do niemal zupełnego „zamrożenia” wszelkich kontaktów w trójkącie pomiędzy: I sekretarzem (generalnym), wspomnianym kierownikiem wydziału i przewodniczącym KGB, dając tym samym „zielone światło” do przeprowadzenia puczów.

**SYSTEM OF EXTERNAL OVERSIGHT OVER THE FUNCTIONING
OF FOREIGN INTELLIGENCE OF THE STATE SECURITY COMMITTEE
(ATTACHED TO THE COUNCIL OF MINISTERS) OF THE USSR IN THE
YEARS FROM 1954 TO 1991**

Summary

The Article presents the scope and structures responsible for implementing the external oversight over the functioning of foreign intelligence of the State Security Committee (attached to the Council Ministers) of the USSR in the years from 1954 to 1991. In addition to discussing the role of the First (General) Secretary of the Central Committee of the CPSU and the official „custodian” on behalf of the Secretariat of the CC there are also characterized the functions and internal organization of these departments of the Central Committee, which belonged to the system of oversight of the KGB intelligence: Administrative Organs, International, Liaison with the Communist and Workers Parties of the Socialist Countries, International Propaganda and Cadres Abroad. There are also presented their staffing personnel. The fundamental source base are the reports of the U.S. Department of State and the Central Intelligence Agency from the years 1960–1989 on the structure, staffing, and address data of all the supreme and central organs of the party and states of the USSR, supplemented by (available for several years on the Internet), fragmentary reports of the CIA with respect to this problem. There also is used the official collection of documents published in the Russian Federation, biographies of high officials of the KGB, as well as the established there in 2008, website includes an impressive collection of data on the history of the Russian and Soviet Communist Party from the years 1898–1991.